

Γενιά του '30: παλιγγενετικός
μοντερνισμός στά πλαίσια
τῆς ὀργανωμένης νεωτερικότητας;
Σκέψεις καί μεθοδολογικές σημειώσεις μέ ἀφορμή
τόν Μύθο τῆς Γενιάς τοῦ Τριάντα τοῦ Δ. Τζιόβα

Εἰσαγωγή

Ἀπό τήν πολιτισμική στήν ιστορικοκοινωνιολογική κριτική Ἡ τελευταία μελέτη τοῦ καθηγητῆ Δημήτρη Τζιόβα (στό ἐξῆς Δ. Τζ.) στήν ὁποία προσεγγίζει βασισμένος σέ ιδέες τῆς πολιτισμικῆς κριτικῆς τῆς γενιάς τοῦ '30, σηματοδοτεῖ τήν ὀριστική ἴσως ἀποκοπή ἀπό ὅλες ἐκεῖνες τίς διανοητικές ἀπόπειρες πρόσληψῆς της ὡς ἀποκλειστικά αἰσθητικοῦ μορφώματος, ἀποκομμένου ἀπό τούς κοινωνικοϊστορικούς μετασχηματισμούς τῆς ἐποχῆς ἐντός τῆς ὁποίας ἔδρασε.¹ Καί ὑπάρχουν πράγματι, σοβαροί λόγοι, οἱ ὁποῖοι τεκμηριώνονται πειστικά σέ διάφορα σημεία τοῦ βιβλίου, γιά νά ἀκολουθήσει ἡ ἔρευνα μιά τέτοια πορεία: ἡ ἀνάγκη νά ἐξηγηθεῖ ἡ διάρκεια τοῦ μύθου της καί τό γεγονός ὅτι κατέχει κεντρική θέση στούς σύγχρονους κριτικούς προβληματισμούς (σ. 527)· ἡ στροφή μειζόνων ἔργων τῆς σχετικῆς ἔρευνας, ὅπως τοῦ Δ. Δημηρούλη ἢ τοῦ Μ. Βίττι σέ αὐτή τήν κατεύθυνση (σ. 519)· τέλος, ἡ ἀνάγκη ἔμφασης στήν πολιτισμική ἰδεολογία καί τό ὄραμα τῆς γενιάς, τό ὁποῖο οἱ μεταγενέστεροι δέν κατόρθωσαν νά ὑποκαταστήσουν (σ. 545).

Αὐτή ἡ ἐρευνητική στρατηγική ἐστιάζει στό δοκιμακό ἔργο τοῦ θεωρούμενου ὡς σκληροῦ πυρήνα τῆς γενιάς (Ἐλύτης, Θεοδοκάς, Σεφέρης, Τερζάκης), στό ὁποῖο διατυπώνεται εὐκρινέστερα τό προαναφερθέν πολιτισμικό ὄραμα. Θά ἤθελα νά ἐντάξω τήν ἀποτίμηση αὐτῆς τῆς ἐρευνητικῆς στρατηγικῆς σέ ἕνα εὐρύτερο πλαίσιο, τό

¹ Ὁ Βασίλης Μπογιατζής γεννήθηκε τό 1971 στήν Ἀθήνα.

¹ Δ. Τζιόβας, *Ὁ Μύθος τῆς Γενιάς τοῦ Τριάντα. Νεωτερικότητα, ἑλληνικότητα καί πολιτισμική ἰδεολογία*, Πόλις, Ἀθήνα 2011. Οἱ ἀναφορές στό βιβλίο θά δίνονται ἐντός παρένθεσης στό κυρίως κείμενο.

ὁποῖο θεωρῶ πῶς ἀναδεικνύει τή γονιμότητά της: πράγματι, οἱ συγκεκριμένοι διανοούμενοι, ἀλλά καί ἄλλοι, ὅπως λ.χ. ὁ Κωνσταντῖνος Τσάτσος, τόν ὁποῖο ὁ Δ. Τζ. περιλαμβάνει στούς κόλπους τῆς γενιᾶς —θά πρόσθετα δέ καί τόν Παναγιώτη Κανελλόπουλο, ἐξηγώντας ἀργότερα γιατί—, λειτούργησαν ὡς παραγωγοί ἰδεῶν ἐπιχειρώντας νά συγκροτήσουν τίς ἐρμηνευτικές κατηγορίες τῶν ἰδεολογικῶν, αἰσθητικῶν καί κοινωνικῶν φαινομένων τῆς ἐποχῆς τους: μίλησαν γιά τίς σχέσεις παράδοσης καί νεωτερικότητας, Ἑλλάδας καί Δύσης, γιά τήν κρίση τοῦ κοινοβουλευτισμοῦ καί τήν ἀνάγκη νέου ὀρισμοῦ τοῦ ἔθνους, ὀριοθέτησαν τό «κοινωνικό ζήτημα» καί τήν ἀνάγκη λήψης μέτρων κοινωνικῆς πολιτικῆς, ἔδωσαν ἰδεολογικά ὄπλα σέ αὐτούς πού θεωροῦσαν φυσικούς καί προνομιακούς ἀκροατές τους καί ἀποπειράθηκαν —προγραμματικά καί καταστατικά— νά καθορίσουν τίς πολιτισμικές καί πολιτικές ἀναζητήσεις τῆς ἐποχῆς τους· μέ ἄλλα λόγια, ἐπιχείρησαν νά συγκροτήσουν γλωσσικά/ἐπιτελεστικά καί ἐρμηνευτικά τήν κοινωνική πραγματικότητα τῆς ἐποχῆς τους.

Ἀπό αὐτή τήν ἄποψη, ἡ μελέτη τῶν γλωσσικῶν ἐνεργημάτων τους δέν μπορεῖ νά πραγματοποιηθεῖ χωρίς νά ληφθοῦν σοβαρά ὑπ' ὄψιν οἱ συνέπειες τῆς γλωσσικῆς στροφῆς στήν πρακτική τῆς ἱστορικῆς κοινωνιολογίας: οἱ ἰδέες, μέ ἄλλα λόγια, δέν θεωροῦνται ὡς ἐπιφαινόμενες καί ἀπλές μορφές νομιμοποίησης «πραγματικῶν» αἰτιακῶν δυνάμεων, ὅπως τό οἰκονομικό συμφέρον καί ἡ ἐξουσία, ὡς παράγωγα ἐντέλει «ψευδοῦς/ἰδεολογικῆς συνείδησης», ἀλλά ὡς δυναμικά στοιχεῖα ἐντός μόνιμων θεσμικῶν τύπων, ὡς πράξεις πού μετασχηματίζουν ἢ ἀναπαράγουν μορφές κοινωνικῆς ρύθμισης μέ ἀπρόβλεπτο τρόπο: ἡ κοινωνική ζωή δέν εἶναι δυνατόν νά μελετηθεῖ περιεκτικά, ἂν δέν ληφθοῦν ὑπ' ὄψιν οἱ τρόποι μέ τούς ὁποίους οἱ ἄνθρωποι ἐκφράζουν τίς ζωές καί τή συνθήκη τους.² Τά κείμενα λοιπόν, τῶν διανοουμένων τῆς γενιᾶς τοῦ '30 χρειάζεται νά προσεγγιστοῦν ὡς ὁμιλιακές πράξεις πού λειτουργοῦν ὡς ἐπιχειρήματα ὑπέρ ἢ ἐναντίον μιᾶς συγκεκριμένης ὑπόθεσης. Τότε γίνεται κατανοητό ὅτι στήν οὐσία ἀποτελοῦν διάλογο, ἀφοῦ παίρνουν τή μορφή μιᾶς παρέμ-

² P. Wagner, «As Intellectual History Meets Historical Sociology: Historical Sociology after the Linguistic Turn», στό G. Delanty, E. F. Isin (ἐπιμ.), *Handbook of Historical Sociology*, Sage Publications, Λονδίνο 2003, σ. 168-179.

βασης σέ μιά προϋπάρχουσα ἢ ἐν ἐξελίξει διαμάχη.³ Ἐπομένως, στόχος χρειάζεται νά εἶναι ἡ (ἀνα)συγκρότηση ἑνός ἐξηγητικοῦ — πολεμικοῦ καί κατά συνέπεια διαλογικοῦ— πλαισίου ἀντιπαράθεσης, ὥστε νά καταστεῖ ἐφικτή ἡ ἀνάκτηση τῶν προθέσεων ἐκείνων πού ἐνεπλάκησαν στίς διαμάχες τῆς γενιᾶς τοῦ '30 ὡς ἐκπρόσωποι ἢ ἀντίπαλοί της, κριτικοί ἢ ἐπίγονοι, τοῦτος καί τίθεται ρητά ἀπό τό βιβλίο, ἀλλά καί ἐπιτυγχάνεται σέ μεγάλο βαθμό.

Ἐντούτοις, ἂν τά ἐξηγητικά πλαίσια δέν ἀρκεῖ νά εἶναι, καί δέν εἶναι, μόνο γλωσσικά —ἢ στήν ὀρολογία τοῦ Δ. Τζ. πολιτισμικά— τότε ἀπαιτεῖται ἡ σύνδεση τῆς ἔμφασης στή γλώσσα καί στήν ἐρμηνευτική κριτική τοῦ κόσμου ἀπό διαφορετικούς δρῶντες μέ τήν περιεκτική μελέτη τῶν κοινωνικῶν μετασχηματισμῶν, ἡ σύνδεση τῆς διανοητικῆς ἀλλαγῆς μέ τίς κοινωνικές συνθήκες ἐντός τῶν ὁποίων αὐτή λαμβάνει χώρα. Μιά τέτοια κίνηση εἶναι ἀπαραίτητη, προκειμένου νά ἐντοπιστεῖ πῶς μιά μορφή ἀναστοχασμοῦ τοῦ «ἔθνους», τῆς «κοινωνίας», τῆς φύσης τοῦ κοινωνικοῦ δεσμοῦ, τοῦ ρόλου τοῦ κράτους, τῆς ἀνάδυσης νέων κοινωνικῶν κατηγοριῶν καί ἐννοιολογήσεων, τῆς «παράδοσης», τῆς «Δύσης», τοῦ «ἐκσυγχρονισμοῦ», συνδέεται ἐπιπλέον μέ κοινωνικές ἀλλαγές καί μετεξελίξεις τίς ὁποῖες καί καθιστᾷ δυνατές.⁴ Ἐάν δέν ἀρκεῖ —καί σίγουρα δέν ἀρκεῖ— ἡ μορφική/αἰσθητική πραγμάτευση τῶν δημιουργημάτων, καί ἰδίως τοῦ δοκιμακοῦ λόγου τῆς γενιᾶς τοῦ '30, τότε μπορούμε νά ἐπιχειρήσουμε κάτι περισσότερο ἀπό τήν —ὅπωςδήποτε ἀναγκαῖα— πολιτισμική προσέγγισή της.⁵ Καί τοῦτο δέν μπορεῖ παρά νά εἶναι ἡ ἐξέταση τῆς πολιτικῆς προσέγγισῆς της, ὄχι μέ εὐκολούς ἀναγωγισμούς, ἀλλά ἀναγνωρίζοντας τήν αὐτονομία τῆς πολιτικῆς προβληματικῆς στούς κόλπους τῆς νεωτερικότητας.

Τό ἐρμηνευτικό σχῆμα πού ἐπιχειρῶ νά εἰσηγηθῶ σέ αὐτή τήν κατεύθυνση ἐκκινεῖ ἀπό δύο μεθοδολογικές ἀφετηρίες: ἡ πρώτη ἔχει νά κάνει μέ τήν ἄρνηση περιστολῆς τοῦ μοντερνισμοῦ στό αἰσθητικό πεδίο. Ἐάν καί ὁ Δ. Τζ. ἀπορρίπτει μέ σαφήνεια αὐτό τόν περιορισμό,

³ Q. Skinner, «Εἶναι ἀκόμα δυνατή ἡ ἐρμηνεία κειμένων;», μτφρ. Γ. Λαμπριάκος, ἐπιμ. Β. Κιντῆ, περ. *Ποίηση*, τχ. 30, φθινόπωρο-χειμῶνας 2007, σ. 5-18.

⁴ P. Wagner, *Modernity as Experience and Interpretation: A New Sociology of Modernity*. Polity Press 2008, σ. 247-264.

⁵ Μέ αὐτό τόν τρόπο καταλαβαίνω τίς σχετικές «ὑποδείξεις» τοῦ Δ. Παπανικολάου στό μέ ἀφορμή τό βιβλίο τοῦ Δημήτρη Τζιόβα δοκίμιό του «Ἀνάμεσα στούς Γιώργηδες» (περ. *the books' journal*, τχ. 10, Αὐγουστος 2011, σ. 52-54).

δέν προχωρεῖ, παρά τίς διάσπαρτες νύξεις, στίς πολιτικές προεκτάσεις τοῦ πολιτισμικοῦ μοντερνισμοῦ τῆς γενιᾶς, οὔτε καί στίς πολιτικές προϋποθέσεις ἐνίσχυσης τοῦ πολιτισμικοῦ ὄραματός της. Ἀπό τή μία πλευρά, ἀποφάνσεις ὅπως

κάποιοι ἐκπρόσωποι της (Θεοδοκάς, Τερζάκης) ἀρχικά πίστευαν σέ μία κοινωνική καί πολιτική ἀναμόρφωση, ἐνῶ ἄλλοι, ὅπως ὁ Σεφέρης ἦταν μόνιμα ἀπογοητευμένοι, ἂν ὄχι ἀηδισμένοι ἀπό τόν κρατικό μηχανισμό καί τήν ἐλλαδική νοοτροπία, (σ. 61)

δέν εἶναι δυνατό νά ἀποτελοῦν ἔσχατες τοποθετήσεις, ἀλλά μάλλον ἀφορμές νά ἐρευνηθοῦν τά περιεχόμενα τῆς κοινωνικῆς/πολιτικῆς ἀναμόρφωσης πού ὀραματίζονταν οἱ εἰσηγητές τους, καί προκλήσεις νά μελετηθεῖ ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο ἡ σφαιρική ἀηδία θά μετουσιωνόταν σέ μετασχηματισμό κρατικοῦ μηχανισμοῦ καί ἐλλαδικῆς νοοτροπίας. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, κρίσεις ὅπως

[...] ὅ,τι φαίνεται νά τοῦς ἐνώνει δέν εἶναι ἡ ὑπόσχεση ἢ ἡ ἐλπίδα ἐνός πολιτικοῦ ἢ κοινωνικοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ, ἀλλά μία νέα ἀνακάλυψη τῆς Ἑλλάδας, δηλαδή ἓνα αἰσθητικό ἐγχείρημα μέ εὐρύτερη πολιτισμική σημασία, (σ. 61)

χρειάζεται νά συμπληρωθοῦν μέ τή μελέτη τῆς συνάρθρωσης αὐτοῦ τοῦ ἐγχειρήματος μέ πολιτικές τοποθετήσεις/ιδεολογίες καί θεσμούς, οἱ ὁποῖοι διαδραμάτισαν ἀποφασιστικό ρόλο στήν ἐπίτευξη καί ἐδραίωση τῆς ἡγεμονίας του. Μέ αὐτή τήν ἔννοια, ἡ μεθοδολογική ἐπιλογή τῆς διεύρυνσης τοῦ μοντερνισμοῦ ἀντλεῖ ἀπό τήν προσέγγιση τοῦ Ρότζερ Γκρίφφιν (Roger Griffin), ὁ ὁποῖος καθῶς ἀναφέρεται σέ *maximalized* καί δῆ *programmatic modernism*, προσδίδει στόν ὄρο σαφεῖς πολιτικές προεκτάσεις ἀναδεικνύοντας ὅτι οἱ μοντερνιστικές καλλιτεχνικές καί πολιτικές ἀναζητήσεις ἀπό τό 1850 ὡς καί τόν Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, αὐτό πού ἐκεῖνος ἀποκαλεῖ *μοντερνιστικό ἦθος*, ἀναζήτηση ἐνός νέου ξεκινήματος (Aufbruch) καί προσδοκίες παλιγγένησης, δέν ἀποτελέσαν μονοπώλιο τῆς ἀριστερᾶς, ἀλλά συνδέθηκαν μέ ἀντίστοιχες τῆς δεξιᾶς.⁶ Αὐτή ἡ διεύρυνση ἔχει σημαντικές συνέπειες γιά τήν πραγμάτευση τοῦ φαινομένου τῆς γενιᾶς τοῦ '30, στίς ὁποῖες καί προτίθεμαι νά ἐπανέλθω.

⁶ R. Griffin, *Modernism and Fascism. The Sense of a Beginning under Mussolini and Hitler*, Palgrave Macmillan, Νέα Ὑόρκη 2007.

Ἡ δεύτερη μεθοδολογική ἐπιλογή σχετίζεται μέ τήν ἱστορική/κοινωνιολογική φόρτιση τοῦ ὄρου «νεωτερικότητα», στήν προσπάθεια νά κατανοηθοῦν οἱ εὐρύτεροι μετασχηματισμοί μέ τούς ὁποίους συναρθρώνεται ἡ διανοητική ἀλλαγὴ. Στή μελέτη του ὁ Δ. Τζ. ἐπισημαίνει τήν πληθώρα τῶν σημασιῶν τοῦ ὄρου στά ἑλληνικά καί ἀπορρίπτει τίς σημασιοδοτήσεις πού τήν ἀνάγουν ἀποκλειστικά σέ «νεωτερική ἔκφραση καί μοντερνιστική τεχνοτροπία»· σέ ἀντίθεση μέ αὐτές, τείνει νά ἐκλαμβάνει τή νεωτερικότητα ὡς ἔθος, ὅταν ἀναφέρεται στή νεωτερική ὁρμή τῆς ρήξης, τῆς ἀσυνέχειας, τῆς ἀμφισβήτησης, τῆς ἀναγέννησης, τῆς ἀνατροπῆς τῆς παράδοσης, ἀλλά καί στό συναφές μέ αὐτά τά στοιχεῖα αἶτημα τῆς καθολικῆς ἀνανέωσης τοῦ ἑλληνικοῦ βίου, ὅπως διατυπώνεται ἀπό τή γενιά τοῦ '30 (σ. 34 καί διάσπαρτα). Μιά προσέγγιση, ἐντούτοις, πού θά ἐστίαζε στήν πολιτική ἰδεολογία τῆς γενιᾶς καί στήν ἱστορική/κοινωνιολογική κριτική της, ὅπως αὐτή πού εἰσηγοῦμαι ἐδῶ, μολονότι χρειάζεται νά λάβει σοβαρότατα ὑπ' ὄψιν της τά πορίσματα τῆς μελέτης τοῦ Δ. Τζ., θά ἔπρεπε νά προχωρήσει σέ μιᾶ περισσότερο ἐρμηνευτική διάσταση τῆς νεωτερικότητας. Σέ αὐτό τό σημεῖο ἀντλῶ ἀπό τήν ἐργασία τοῦ Πήτερ Βάγκνερ (Peter Wagner). Ἐάν α) ἡ νεωτερικότητα ἐρμηνευθεῖ ὡς ἀναγνώριση τῆς αὐτονομίας καί ἀπόρριψη τῆς ὁποιασδήποτε ἐξωτερικῆς πηγῆς καί αὐθεντίας ὡς ὁδηγοῦ δράσης, μέ συνέπεια κάθε νεωτερική πραγμάτευση εἴτε τῆς πολιτικῆς («πῶς νά κυβερνηθεῖ ἡ κοινωνική ζωή;») εἴτε τῆς οικονομικῆς («πῶς νά ικανοποιηθοῦν οἱ ἀνθρώπινες ἀνάγκες;») προβληματικῆς νά εἶναι ἀνοικτή στήν ἀμφισβήτησι, καί ἂν β) ἡ κατανόηση τῶν τροπῶν της προϋποθέτει νά ἐστιᾶσουμε στίς ἐρμηνεῖες τίς ὁποῖες ἔδωσαν οἱ κοινωνίες σέ μεῖζονες ἐμπειρίες κατά τή διάρκεια τῆς κοινῆς ἱστορίας τους, τότε μπορούμε νά δοῦμε τήν περίοδο ἀπό τά μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα ὡς καί τίς πρῶτες μετά τόν Β' Παγκόσμιο Πόλεμο δεκαετίες ὡς πρώτη κρίση τῆς νεωτερικότητας. Ἐπίδικο διακύβευμα τῆς διαμάχης ἀποτελοῦσε τό πῶς θά ξεπεραστεῖ ἡ ἀνυπόφορη ἐνδεχομενικότητα πού προκαλοῦσε ἡ ἐκτύλιξη τῶν νεωτερικῶν διαδικασιῶν.⁷ Ἡ εὐρύτερη ἱστορική/κοινο-

⁷ P. Wagner, *A Sociology of Modernity, Liberty and Discipline*, Routledge, Λονδίνο καί Νέξ Υόρκη, 1994, σ. 65-66, 73-88· τοῦ ἴδιου, «Sociological Reflections: The Technology Question During the First Crisis of Modernity», στό Μ. Hard καί Α. Jamison (ἐπιμ.), *Intellectual Appropriation of Technology. Discourses on Modernity*, MIT Press 1998, σ. 224-252.

νιολογική εἰκόνα συγκροτεῖται ὡς ἑξῆς: ἐνῶ ἀπό τό 1750 ὡς τό 1850 παρατηρεῖται ἡ ἀποκορύφωση τῆς φιλελεύθερης ἰδεολογίας, ἀπό τό 1850 ὡς τίς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰῶνα τό ἐργατικό κίνημα, ἡ καθολική ψηφοφορία, ἡ ἐκρίζωση κοινωνικῶν ομάδων ὡς ἀποτέλεσμα βαθιῶν ἀλλαγῶν καί ἡ ἀνάγκη ἐνσωμάτωσής τους, σέ συνδυασμό μέ τίς νέες τεχνολογικές/οἰκονομικές συνθήκες, ὀδηγοῦν στήν ἀμφισβήτηση κεντρικῶν φιλελεύθερων τόπων. Τά σημεῖα καμπῆς τοῦ Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου καί τῆς οἰκονομικῆς Κρίσης ἐνισχύουν τήν τάση ἀποστασιοποίησης ἀπό τή φιλελεύθερη θέσμιση, μέ ἀποτέλεσμα ἡ πρώτη κρίση τῆς νεωτερικότητας νά ἐπιλύεται στήν κατεύθυνση τῆς ὀργανωμένης ρύθμισης μέ ἄξονα τή συλλογικότητα, συνθήκη πού ἐπιταχύνεται μέ τόν Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο καί σταθεροποιεῖται τίς πρῶτες μεταπολεμικές δεκαετίες.⁸

Συνοπτικά: ἡ ἀπόπειρα νά ὀριστεῖ ἡ γενιά τοῦ '30 μέ βάση ἀφενός τή διάρκεια τοῦ μύθου της καί ἀφετέρου τήν πολιτισμική ἰδεολογία πού οἱ ἐκπρόσωποί της ἀρθρώνουν, ἔχει μείζονα σημασία: μένει, ὡστόσο, τουλάχιστον στήν ὀπτική μου, μερική, στό βαθμό πού δέν ἐπιδιώκει νά ἐξετάσει διευρυμένα τή συνάρθρωση πολιτισμικῆς ἰδεολογίας καί πολιτικῆς στό πλαίσιο ἑνός εὐρέος κοινωνικοῦ μετασχηματισμοῦ.

Ἀναζητώντας τή συνοχή τῆς γενιάς τοῦ '30

Ξεκινῶ ἀπό τήν ἀναλυτική πραγμάτευση ἑνός μείζονος στήν προβληματική τοῦ Δ. Τζ. —καί ἐν γένει τῆς ἔρευνας σχετικά μέ τή γενιά τοῦ '30, σέ ὄψεις τῆς ὁποίας ὁ Δ. Τζ. ἀσκεῖ γόνιμη κριτική (σ. 17, 31-34, 49-55, 482-484 καί διάσπαρτα)— θέματος («Εἰσαγωγή», σ. 15-64, «Ἐπιλεγόμενα», σ. 541-555), αὐτό τῆς συνοχῆς τῆς συγκεκριμένης ἐντός ἢ ἐκτός εἰσαγωγικῶν συλλογικότητας: πρόκειται γιά «πραγματικά» ὑφιστάμενη ὄντοτητα ἢ γιά ἐπινόηση/κατασκευή; Ἡ γενιά τοῦ '30 θεωρεῖται ἀπό τόν Δ. Τζ. δημιούργημα, θά μπορούσαμε νά ποῦμε, πολλαπλῶν ἐρμηνειῶν καί ἐπιτελέσεων (performances): τῶν ἴδιων τῶν (αὐτο)αναγορευόμενων σέ ἐκπροσώπους της· τῆς συνισταμένης τῶν ἐθνοκεντρικῶν/ἀριστερῶν κριτικῶν τίς ὁποῖες οἱ ἐκπρόσωποί της ὑπέστησαν ἐντός διαφορετικῶν συμφραζομένων καί τῶν ἀπαντήσεων πού ἔδωσαν προσπαθώντας νά ἐπιχειρηματολογήσουν γιά τίς θεμε-

⁸ P. Wagner, *A Sociology of Modernity*, ὁ.π., σ. 3-33, 37, 55-56.

λιώδεις ιδεολογικές/πολιτισμικές αρχές τους (σ. 34, «9ο κεφ.: Ἡ ἀρχή τῆς ἀμφισβήτησης καί ὁ ἀστικός ἐλιτισμός», σ. 398-452, καί «10ο κεφ.: Λαϊκό καί μοντέρνο: ἡ στάση τῆς Ἀριστερᾶς καί ἡ σύγκρουση τῶν γενεῶν», σ. 453-539)· τῶν ἐρμηνειῶν πού προέρχονται ἀπό ὑποστηρικτές τῆς γενιᾶς στό ἐσωτερικό ἢ τό ἐξωτερικό (σ. 271-285)· τῶν ἐπιγόνων τῆς γενιᾶς, καθῶς καί ὅσων πιστεύουν ὅτι τό «ἀνθρώπο» πολιτισμικό πρότυπο πού αὐτή ἀνέδειξε, ἐξακολουθεῖ νά συνιστᾶ περιεκτική, ἴσως καί ὀριστική, ἀπάντηση σέ σύγχρονους προβληματισμούς (σ. 521-526, 538-539 καί διάσπαρτα).

Ἐντούτοις, ἡ ἀπάντηση πού δίνει ὁ Δ. Τζ. στό ἐρώτημα πού ἔγκειται ἡ συνοχή τῆς γενιᾶς δέν εἶναι μονοσήμαντη· ἐμφανίζεται ἀμφίροπη ὡς συνέπεια καί τῆς ρευστότητας τοῦ ἀντικειμένου του, μέ ἀποτέλεσμα οἱ ρεαλιστικές ἐρμηνεῖες νά συμφύρονται μέ τίς κατασκευασιοκρατικές: ἀπό τήν παραδοχή τῆς ἐνότητάς της στό χῶρο τοῦ στοχασμοῦ (σ. 49), περνᾷ στή συνοχή της διά τοῦ μύθου της καί ἀπό ἐκεῖ στή φιλοδοξία σύνθεσης ἐνός νέου πολιτισμικοῦ μύθου, ὁ ὁποῖος ὑπερβαίνει μιά ἀπλή ἀνάγκη ἐργαλειακοῦ, ὅπως ὑπονοεῖται, πολιτικοῦ/κοινωνικοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ (σ. 61, 517)· ἀπό τήν ἔμφαση στήν ἀνομοιογένεια τῶν αἰσθητικῶν/ιδεολογικῶν ἀναζητήσεων στό κοινό βίωμα τῆς Ἱστορίας ὡς τραγικῆς μοίρας (μέ βάση τόν Θεοτοκά) καί στόν ἐντοπισμό —κατά τή δεκαετία τοῦ '30— ἐνός ἐλάχιστου παρονομαστῆ, αὐτοῦ τῆς μυθολογίας τοῦ νέου καί τῆς ρητορικῆς τῆς νεωτερικότητας (σ. 157-172, ἰδίως 164). Ἐνῶ, ἐπίσης, ὁ Δ. Τζ. ἀσκεῖ κριτική στός μονοσήμαντους ταξικούς ὁρισμούς τῆς γενιᾶς, δέν ἀποφεύγει μιά ἀνάλογη ταυτοποίηση, ὅταν ὑποστηρίζει ὅτι μέ τή γενιά τοῦ '30 ὁ ἀστισμός φαίνεται νά ἀποκτᾶ συλλογικό πρόσωπο (σ. 445, 451-452)· φαίνεται νά καταλήγει στό ὅτι ἂν ἡ συνοχή μιᾶς γενιᾶς ἔγκειται στήν πνευματική ἀλληλεγγύη, στήν περίπτωση τῆς γενιᾶς τοῦ '30, αὐτή συνοψίζεται στήν κοινή πολιτισμική ιδεολογία (σ. 520), θέση πού ἐνισχύεται μέ τήν ὑπογράμμιση τῶν κοινῶν γνωρισμάτων —φιλελευθερισμός, κοινές προτιμήσεις, ἀντίσταση σέ δογματισμό, ἐπιδίωξη πολιτισμικῆς κυριαρχίας (σ. 544)— τοῦ σκληροῦ πυρήνα της (Ἐλύτης, Θεοτοκάς, Σεφέρης, Τερζάκης). Αὐτή ἡ ἀποψη ὅμως, σχετικοποιεῖται στή συνέχεια, ὅταν προτείνεται νά ἰδῶθεῖ ἡ γενιά ὄχι ὡς ὁμάδα ἀτόμων, ἀλλά ὡς πλαίσιο ἀρχῶν καί ἀντιλήψεων, ἐντέλει

ὡς ἀφηρημένο σχῆμα, κριτικό κατασκεύασμα καί ρητορικό ἐφεύρημα παρά ὡς συγκεκριμένη καί συμπαγῆ ομάδα. Συγκροτεῖται ὡς λόγος (discourse) καί παράγεται ὡς ἀφήγημα ἀπό ἄλλους λόγους.⁹ (σ. 544)

Στήν προβληματική τοῦ Δ. Τζ. τό ζήτημα τῆς συνοχῆς θεωρεῖται ἄμεσα συνδεδεμένο μέ ὅ,τι ἀποτελεῖ καί τόν τίτλο τοῦ βιβλίου του, δηλαδή τό Μύθο τῆς γενιάς. Ἡ χρησιμοποιούμενη στή μελέτη ἔννοια τοῦ μύθου ἀντιπαρατίθεται στίς οὐσιακές προσεγγίσεις τῆς γενιάς ἀποδίδοντας ἔμφαση στόν πλουραλισμό καί τήν πολυμορφία της, τίς ἐσωτερικές ἀντιθέσεις καί τίς διαρκεῖς ἀνακατατάξεις, ὅπως καί ἀνασχηματισμούς της (σ. 18, 103-104 καί διάσπαρτα).¹⁰ Ὑπογραμμίζει ἐπίσης, τήν ἀνεπάρκεια ὀρισμοῦ της στή βάση καθολικῶν καί ἀναλλοίωτων κριτηρίων (ληξιαρχικῶν, αἰσθητικῶν, ταξικῶν, ἰδεολογικῶν, σ. 541), ἐστιάζοντας —μέ βάση τόν Θεοτοκά— στή γλωσσική ἐπιτέλεσή της (σ. 23-24). Τέλος, μέ ἀφετηρία τήν ἀπόφαση ὅτι ἡ συνοχή τῆς γενιάς ἔγκειται τελικά στό μύθο της (σ. 60), αὐτή παρουσιάζεται ὡς συναίρεση τριῶν ὁμόκεντρων καί ἐν μέρει ἐπικαλυπτόμενων μύθων: αὐτόν τῆς πρωτοπορίας, πού καλλιέργησε ἡ ἴδια ἡ γενιά γιά τόν ἑαυτό της κατά τή διάρκεια τῆς δεκαετίας τοῦ '30 παντρεύοντας τά αἰτήματα τῆς λογοτεχνικῆς ἀνανέωσης καί τοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ τῆς χώρας· τόν ἀρνητικό μύθο τῶν μεγαλοαστῶν, κοσμοπολιτῶν καί ἀδύναμων πεζογράφων, τόν ὁποῖο καλλιέργησαν οἱ ἀντίπαλοί της κατά τήν περίοδο 1940-1974 καί στόν ὁποῖο ὁ Δ. Τζ. ἀνιχνεύει τά πρῶμα σπέρματα ἑνός ἐθνολαϊκισμοῦ ὅπου συγκλίνουν ἐθνοκεντρικοί καί ἀριστεροί· καί ἐκεῖνον τῆς ἐλληνικότητας καί τοῦ πολιτισμικοῦ ὁράματος τῆς γενιάς, πού παραμελημένος τίς προηγούμενες δεκαετίες ἔρχεται στήν ἐπιφάνεια μετά τό 1974 στήν προσπάθεια νά δοθοῦν ἐπαρκεῖς ἀπαντήσεις στά πολιτισμικά/ὑπαρξιακά ἄγχη τά ὁποῖα προκαλεῖ ἡ νέα πολιτική πραγματικότητα. Μέ αὐτή τήν ἔννοια, ὁ Δ. Τζ. καταλήγει στό προκλητικό γιά κάθε οὐσιοκρατία συμπέρασμα ὅτι ἡ γενιά τοῦ '30 δέν ὑπῆρξε ποτέ,

ἀπλῶς ἐφευρέθηκε ὁ μύθος της σέ διάφορες ἐκδοχές, ὡς ἄλλοι καί

⁹ Τίς σχετικές ἐκκρεμότητες ἐπισημαίνει καί ὁ Τ. Καγιαλῆς, «Ἐνα μεταπολεμικό φαινόμενο», περ. *the books' journal*, τχ. 10, Αὐγούστος 2011, σ. 46-49, ἰδίως σ. 49.

¹⁰ Γιά τίς ἀνεπάρκειες τῶν οὐσιοκρατικῶν προσεγγίσεων τῆς Γενιάς τοῦ Τριάντα, βλ. καί Γ. Παπαθεοδώρου, «Ξαναγράφοντας τήν ἱστορία μιᾶς γενιάς», περ. *the books' journal*, τχ. 10, Αὐγούστος 2011, σ. 50-51.

πεδίο γιά νά συγκρουστοῦν ἰδεολογίες καί αἰσθητικές ἀπόψεις, νά ἀποκτήσουν ἔρεισμα βαθύτερες κοινωνικές ἀντιθέσεις καί προκαταλήψεις, καί νά κριθοῦν πολιτισμικές ἐπιλογές· (σ. 552-555)

ἔχει διανοιχθεῖ ἔτσι, ἕνας δρόμος πραγμάτευσής της ὡς πολιτισμικοῦ φαινομένου (σ. 53-54, 57-58, 60-61), καί μελέτης τῶν μύθων πού δημιούργησε, καθώς καί τῶν συμφραζομένων ἐντός τῶν ὁποίων τό ἐπιχείρησε: αὐτή εἶναι ἡ κύρια ἐρευνητική διαδρομή πού ἀκολουθεῖται στή μελέτη. Σέ ὅ,τι μέ ἐνδιαφέρει ἐδῶ, θέλω νά τονίσω ὅτι ἀνοίγει ὁ δρόμος νά μελετηθεῖ καί ἡ συνάφεια τοῦ πολιτισμικοῦ ὄραματος τῆς γενιᾶς μέ τίς πολιτικές «λύσεις» στίς ὁποῖες αὐτό «ἐπικάθεται», μποροῦσε ἢ μπορεῖ νά ἐπικαθίσει, πράγμα ὅμως πού, ὅπως ἀνέφερα καί στήν εἰσαγωγή, δέν πραγματοποιεῖται στή μελέτη.

Ἰποστηρίζω ὅτι: ἐφόσον ἐνδιαφερόμαστε γιά τόν προσδιορισμό τῆς γενιᾶς τοῦ '30 καί τίς πολιτικές προεκτάσεις τῆς πολιτισμικῆς ἰδεολογίας της, ὁ ἐντοπισμός τῆς ὁποίας συνοχῆς της περνᾶ ἀπό τήν παρακολούθηση τῶν τροπῶν τοῦ μύθου πού οἱ ἴδιοι οἱ ἐκπρόσωποί της ἐπιχείρησαν νά συγκροτήσουν, σέ συνδυασμό μέ τίς μεταμορφώσεις τοῦ πολιτισμικοῦ ὄραματος τό ὁποῖο διατύπωσαν (ἕνας συνδυασμός ἀνάμεσα στόν πρῶτο καί τρίτο ὁμόκεντρο μύθο τούς ὁποίους εἰσάγει ὁ Δ. Τζ.). Φυσικά, αὐτός ὁ ἰσχυρισμός δέν δεσμεύει/ὑπονομεύει τή μεθοδολογική ὀπτική τοῦ Δ. Τζ. ὁ ὁποῖος ἐξαρτᾶ τή δυνατότητα κατανόησης καί ὀρισμοῦ τῆς γενιᾶς καί ἀπό τήν ἀντιμετώπισή της (στήν ἀρνητική της ἐκδοχή ὁ δεύτερος μύθος), δεδομένης τῆς κυρίαρχης θέσης της στό ἰδεολογικό στερέωμα ἀπό τά τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ '30 ὡς καί τίς μέρες μας. Ὅταν ὅμως θεωρεῖ αὐτή τήν ἀντιμετώπιση βαρόμετρο πνευματικῶν μεταλλάξεων, τό ὁποῖο παρέχει τό πρίσμα παρακολούθησης τῶν πολιτισμικῶν/ἰδεολογικῶν ἐξελίξεων στήν Ἑλλάδα μετά τόν Β' Παγκόσμιο Πόλεμο (σ. 17), τά πράγματα ἀλλάζουν. Καί αὐτό, γιατί σέ μιά τέτοια περίπτωση τίθεται ἐκτός τῆς ὀπτικῆς τοῦ μελετητῆ ἡ διαμόρφωση μιᾶς ἄλλης μυθολογίας: αὐτῆς πού ἡ γενιά τοῦ '30 κατασκεύασε γιά τούς ἐκάστοτε ἀντιπάλους της, συγκροτώντας (καί) μέσω αὐτῆς τήν αὐτοεἰκόνα της: πῶς, μέ ἄλλα λόγια, δημιούργησε τήν εἰκόνα τῶν δογματικῶν τῶν ἰδεολογικῶν ἄκρων, ὥστε νά υἱοθετήσῃ τήν πόζα/πρόζα τοῦ φιλελευθερισμοῦ καί τοῦ ὑπέρμαχου τῆς πνευματικῆς ἐλευθερίας; Πῶς συγκρότησε, μέσω ποιῶν ἐπιλογῶν, τονισμῶν καί ἀποσιωπήσεων, τήν εἰκόνα τῆς ἑλλαδικῆς μεμψιμοιρίας καί καθυστέρησης, ὥστε νά προβληθεῖ

ὡς σημαιοφόρος τοῦ ἐθνικοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ καί τῆς δίχως συμπλέγματα ἀναστροφῆς μέ τή «Δύση»; Πῶς σκιαγράφησε τήν εἰκόνα τῶν μαζικῶν κοινωνιῶν, ὥστε νά ἀναδειχθεῖ σέ κατεξοχήν ἀντιπρόσωπο τῆς ἀτομικῆς ἐλευθερίας; Πῶς παρουσίασε τόν «ἀχαλίνωτο» ἀτομισμό, ὥστε νά ὑπογραμμίσει καί νά ἐξιδανικεύσει τό πνεῦμα τῆς ἄνευ ἐσωτερικῶν ἀντιφάσεων λαϊκῆς κοινότητας; Πῶς σημασιοδότησε τόν «εὐρωπαϊκό» μηδενισμό, ὥστε νά ἀντιπροτείνει μιά γνήσια ἐλληνική λύση στά ἀδιέξοδά του; Πῶς οἰκειοποιήθηκε ἐπιστήμη καί τεχνολογία, ὥστε νά ἐπιχειρήσει τήν «καθυπόταξή» τους στήν ὑπέρτερη ἐπικράτεια τοῦ Πνεύματος; Πῶς ὀριοθετήθηκε ἔναντι καπιταλισμοῦ/κομμουνισμοῦ, προκειμένου νά ἀκροβατήσῃ στό ἐπισφαλές μεταίχμιο ἑνός «ἐθνικοῦ» πολιτικοῦ δρόμου; Πιστεύω ὅτι αὐτή ἡ μυθολογία χρήζει προσεκτικότερης διερεύνησης εἴτε ἀφορᾷ τήν ἀπόπειρα ὀρισμοῦ τῆς γενιάς τοῦ '30 εἴτε —καί μάλιστα, πολύ περισσότερο— ὅταν σχετίζεται μέ μιά δυνητική πολιτισμική ἱστορία τῆς περιόδου ἀπό τόν Μεσοπόλεμο ὡς τίς μέρες μας μέ ἄξονα ὄχι τήν ἀναγνώριση (ἀποθέωση-πολεμική) τῆς γενιάς τοῦ '30, ἀλλά τόν ἀνταγωνισμό μεταξύ ἀντιμαχόμενων πολιτισμικῶν ἰδεολογιῶν καί ὁραμάτων.¹¹ Πέρα ἀπό τό ὅτι ἡ προαναφερθεῖσα μυθολογία δέν ἀποτελεῖ ἀντικείμενο πραγμάτευσης στή μελέτη, ἔχω τήν αἴσθησις ὅτι σέ ἀρκετές περιπτώσεις ὁ Δ. Τζ. συμμερίζεται χωρίς νά ἐπερωτᾷ, καί τήν αὐτοεικόνα τῶν

¹¹ Μιά τέτοια προσέγγιση συνάπτεται μέ τίς σύγχρονες συζητήσεις πού ἀφοροῦν τήν πραγμάτευση τοῦ μοντέρνου καί τοῦ μεταμοντέρνου. Βλ. γιά παράδειγμα G. Delanty, *Modernity and Postmodernity*, Sage Publications, Λονδίνο 2000, σ. 30: «Μιά τελική παρατήρηση εἶναι ὅτι, ἂν ἡ μετανεωτερικότητα σφραγίζεται ἀπό τή στροφή στήν κουλτούρα καί ἀπό μιά ὀπτική τῆς κουλτούρας ὡς οὐσιωδῶς συγκρουσιακῆς (contested), μιά ἀπό τίς πλέον ἐπεξεργασμένες διατυπώσεις αὐτῆς τῆς θεώρησης ἀνευρίσκεται σέ ἕνα δοκίμιο τοῦ Κάρλ Μαννχάιμ μέ τίτλο "Ὁ ἀνταγωνισμός ὡς πολιτισμικό φαινόμενο". Σέ αὐτή τήν πρωτοποριακή, εὐρέως ἐντούτοις παραγνωρισμένη ἐργασία στό πεδίο τῆς κοινωνιολογίας τῆς γνώσης καί τῆς πολιτισμικῆς θεωρίας, ἀρχικά κείμενο διάλεξης πού δόθηκε στά 1958, ὁ Μαννχάιμ σκιαγράφησε μιά θεωρία τοῦ πολιτισμικοῦ ἀνταγωνισμοῦ διά τῆς ὁποίας συγκροτοῦνται "οἱ δημόσιες ἐρμηνεῖες τῆς πραγματικότητας". "Διαφορετικές ἐρμηνεῖες τοῦ κόσμου", ὑποστήριξε, "ἀντιστοιχοῦν σέ μεγάλο βαθμό στίς ἰδιαίτερες θέσεις πού καταλαμβάνουν οἱ ποικίλες ὁμάδες στόν ἀγῶνα τους γιά ἰσχύ". Μέσω αὐτῆς τῆς διαίσθησης ἡ κουλτούρα χάνει τό χαρακτήρα της ὡς συλλογικός ἀναβρασμός, ὅπως στόν Ντυρκέμ, ἢ ὡς ἀποστειρωμένο κλουβί, ὅπως στόν Βέμπερ, ἢ σύνθεσις ὑποκειμενικότητας καί ἀντικειμενικότητας, ὅπως στόν Ζίμμελ, καί δέν καθίσταται τίποτε ἄλλο πέραν δημόσιας διαμάχης μέσω τῆς ὁποίας διάφορες ὁμάδες ἀγωνίζονται νά ἐπιβάλουν τήν ἐρμηνεία τους γιά τήν πραγματικότητα» (ἡ μετάφραση δική μου).

ἐκπροσώπων τῆς γενιᾶς ὡς φιλελευθέρων, (πρώιμων) εὐρωπαϊστῶν, διεπόμενων ἀπό ὑπαρξιακοῦ ἄγχος γιά τίς συνέπειες τοῦ ἐπιστημονικοῦ/τεχνολογικοῦ/βιομηχανικοῦ «μηδενισμοῦ» κ.ἄ., καί τήν εἰκόνα πού ἐκεῖνοι διαμορφώνουν γιά τούς ἀντιπάλους τους.

Θά ἤθελα νά ἐπιμείνω λίγο περισσότερο στά δύο σκέλη τοῦ ἰσχυρισμοῦ μου: ὅτι γιά τή συνοχή τῆς γενιᾶς θεωρούμενης ὡς πλουραλιστικοῦ σχήματος ἀρκεῖ ὁ συνδυασμός τοῦ μύθου πού διαμόρφωσε γιά τόν ἑαυτό της, καί τοῦ πολιτισμικοῦ σχήματος τό ὁποῖο παρήγαγε· καί, σέ ἄμεση σχέση μέ τό προηγούμενο, ὅτι κάθε ὀλόπλευρη πραγμάτευση τῆς γενιᾶς ὀφείλει νά λαμβάνει ἐξίσου σοβαρά ὑπ' ὄψιν της τήν ἐκ μέρους της κατασκευή τοῦ μύθου τῶν ἐκάστοτε ἀντιπάλων της. Ὡς πρός τό πρῶτο σκέλος τοῦ ἰσχυρισμοῦ, νομίζω ὅτι τό ὑλικό πού παρουσιάζει ὁ Δ. Τζ. στό βιβλίο του, παρέχει τήν καλύτερη τεκμηρίωση. Στίς θεωρητικές/μεταφυσικές ἀρχές πού ἐξασφαλίζουν τή ρευστή καί εὐπλαστική συνεκτικότητα τῆς γενιᾶς μπορούν νά περιληφθοῦν: ἡ θεώρηση τῆς παράδοσης ὡς ὀργανικοῦ συνόλου (Σεφέρης, σ. 38), καί τοῦ ἐθνικοῦ χαρακτήρα ὡς μεγέθους πού συναρθρώνει ὀργανικότητα καί συγχρονική ἀλληλουχία παρόντος-παρελθόντος (Θεοτοκᾶς, σ. 38)· ἡ δυνατότητα συνδυασμοῦ «νεωτερικῶν» (ρήξη, ἀλλαγῆ, ποικιλία, ἀνανέωση, ἀνησυχία, ἀνικανοποίητο ἀπό πολιτική/πολιτισμική κατάσταση) καί «ἀρχετυπικῶν» ἄχρονων, κλασικῶν καί σταθερῶν μεγεθῶν, ὅπως ἐμφανίζονται στήν ἐλληνικότητα καί τήν αἰσθητικοποίηση τοῦ Αἰγαίου («80 κεφ.: Ἡ γενιά τοῦ '30 καί ἡ μυθολογία τοῦ Αἰγαίου», σ. 363-397)· τό αἶτημα τῆς γλωσσικῆς τακτοποίησης, αἶτημα στό ὁποῖο, νά συμπληρώσω, συνέπιπτε μέ τό ὄραμα τοῦ Π. Κανελλόπουλου νά ἀναλάβουν ἡγετικοί καί ἐμπνευσμένοι κύκλοι διανοουμένων τήν ἀποστολή ἄρσης τῆς ἀσυναρτησίας τῆς ἐλληνικῆς πνευματικῆς καί πολιτικῆς ζωῆς.¹² ἡ στροφή στίς ρίζες (σ. 45-46). Ἀπόλυτα συνυφασμένα μέ αὐτές τίς ἀρχές ἦταν τά αἰτήματα πού διατυπώνονταν, μέσα ἀπό μιά θέαση τοῦ διανοούμενου (ποιητῆ, συγγραφέα, καλλιτέχνη) ὡς ὀδηγοῦ-προφήτη, πεποίθηση ἡ ὁποία διέτρεχε τό σύνολο σχεδόν τῶν ἐκπροσώπων τῆς γενιᾶς: ὁ πόθος τῆς

¹² Π. Κανελλόπουλος, «Τό γλωσσικόν ζήτημα καί αἱ ἐν Ἑλλάδι πνευματικά κατευθύνσεις», Ἀρχεῖον τῆς Φιλοσοφίας καί τῆς Θεωρίας τῶν Ἐπιστημῶν, τόμ. 1933 (Φιλοσοφική Ἀθηνῶν), ἔτος Δ', Ἀπρίλιος 1933, τχ. 3, σ. 265-276· Π. Κανελλόπουλος, «Ἡ πνευματική νεοελληνική κοινωνία», ὅ.π., τόμ. 1935 (Φιλοσοφική Ἀθηνῶν), ἔτος ΣΤ', Ἰανουάριος 1935, τχ. 1, σ. 1-41.

σύνθεσης· ἡ ἀνακατάταξη τῶν ἐλληνικῶν ἀξιῶν καί οἱ ὄροι διατύπωσης τοῦ ἐλληνικοῦ προβλήματος· ἡ ἀποκατάσταση τῆς συνέχειας τοῦ ἐλληνικοῦ πνεύματος, ἡ καθολική ἀνανέωση τοῦ ἐθνικοῦ βίου (σ. 27-34)· ἡ διαμόρφωση ἐνός «ἐλληνικοῦ» στόν ἀντίποδα ἐνός «εὐρωπαϊκοῦ ἐλληνισμοῦ» («5ο κεφ.: Ἡ εὐρωπαϊκή αὐτοπεποίθηση τῆς νέας γενιάς», σ. 234-285, καί «6ο κεφ.: Ἑλληνικότητες καί ἡ γενιά τοῦ '30», σ. 286-320), καί τελικά ἡ εἴσοδος τῆς Ἑλλάδας στή νεωτερικότητα μέ τό διακριτό στίγμα μιᾶς νέας πολιτισμικῆς δημιουργίας, ἡ ὁποία θά συνένωνε ὑλικά τοῦ παρελθόντος μέ δυναμικά στοιχεῖα τοῦ παρόντος (σ. 47-48). Σέ κάθε περίπτωση, δέν νομίζω πώς ἀπέχει πολύ ἀπό τήν πραγματικότητα ἡ ἐκτίμηση ὅτι οἱ γενικές ἀρχές τῆς γενιάς συνοψίζονται στόν κοινό παρονομαστή μιᾶς νέας –θά δοῦμε σέ σχέση μέ τί– ἔννοιας/σύλληψης τῆς Ἑλλάδας· ἡ «αἴσθηση τῆς αἰώνιας Ἑλλάδας» τοῦ Ἑλύτη, ἡ «ἐλληνική ἰδέα» τοῦ Τσάτσου, ὁ «καημός τῆς Ρωμισύνης» τοῦ Σεφέρη, τό «μεράκι τοῦ ἐλληνισμοῦ» τοῦ Θεοτοκά, ἡ πίστη στήν ἀξία

καί τῶν μᾶλλον ἀθουράτων μικρῶν βημάτων τοῦ λαϊκοῦ πνεύματος, βημάτων, τά ὁποῖα ἀφήνουν τά ἴχνη των καί εἰς τά βουνά ἀκόμη καί εἰς τοὺς κάμπους τῆς καλλιεργουμένης ὑπὸ τῆς προσωπικότητος τοῦ λαοῦ χώρας

τοῦ Π. Κανελλόπουλου,¹³ μαζί μέ τίς ὅποιες παραλλαγές τους, ἀποτελοῦν τήν ἐλάχιστη κοινή βάση τῶν ὁποίων ἀναζητήσεων, χωρίς βέβαια νά ἀποκλείονται οἱ συγκρούσεις.

Ὡς πρὸς τό δεύτερο σκέλος, θά προσπαθῆσω βασιζόμενος σέ δύο ἰδέες προερχόμενες ἀπό τήν κοινωνιολογία τῆς γνώσης καί τῶν διανοουμένων, νά θέσω κάποια ἐρωτήματα γιά τήν ὀπτική γωνία μέσα ἀπό τήν ὁποία οἱ ἐκπρόσωποι τῆς γενιάς τοῦ '30 κατασκεύασαν τό μῦθο τῶν ἀντιπάλων τους καί ἔμμεσα τόν δικό τους: πρόκειται γιά τίς ἰδέες τῶν ἀντιμαχόμενων νομιμοποιήσεων¹⁴ καί γιά τήν προσέγγιση τοῦ διανοούμενου ὡς ξένου.¹⁵ Ξεκινῶ ἀπό τή δεύτερη: ἡ συγκεκρι-

¹³ Π. Κανελλόπουλος, «Τό γλωσσικόν ζήτημα καί αἱ ἐν Ἑλλάδι πνευματικαί κατευθύνσεις», ὅ.π.

¹⁴ P. Wagner, «After Justification. Repertoires of Evaluation and the Sociology of Modernity», *European Journal of Social Theory*, 2 (3), Sage, Λονδίνο 1999, σ. 341-357.

¹⁵ D. Pels, *The Intellectual as Stranger. Studies in Spokespersonship*, Routledge, Λονδίνο 2000.

μένη ιδέα εκκινεί από τή σύνδεση τῆς ὀπτικῆς τοῦ ξένου ἢ τοῦ ἐκτός τῶν τειχῶν (outsider) μέ τή διανοητική καινοτομία καί τήν ἀντικειμενικότητα (ὅπως συμπυκνώνεται στή φράση τοῦ Σορέλ «πρέπει νά βρίσκεσαι ἐκτός προκειμένου νά δεῖς ὀρθά»),¹⁶ καθώς καί μέ τή μελέτη τῶν διακινδυνεύσεων οἱ ὁποῖες ἐμπεριέχονται στήν προαναφερθεῖσα σύνδεση. Διανοούμενοι μέ πολιτικές/πολιτισμικές δεσμεύσεις οἱ ὁποῖοι ἢ εἶναι ἀποκλεισμένοι ἀπό τά κατεστημένα κέντρα τῆς διανόησης καί τῆς ἐπιστήμης, ἢ βιώνουν γιά ποικίλους λόγους ἕνα αἶσθημα ξένωσης/περιθωριοποίησης σέ σχέση μέ τρέχουσες ιδέες καί συμβατικές πρακτικές, παρουσιάζουν συχνά ἑαυτούς ὡς ὀργανικούς ἀντιπροσώπους (spokespersons) τῆς Ἱστορίας, τῆς Κοινωνίας, τοῦ Ἔθνους, τῆς Ἐργατικῆς Τάξης, τοῦ Πολιτισμοῦ, τοῦ Λόγου, τῆς Ἐπιστήμης, τοῦ Λαοῦ, καθώς καί ποικίλων πολιτικῶν ὑποθέσεων. Ἐμπλέκονται ἔτσι, ἀναπόφευκτα στίς δυνατότητες καί τά προβλήματα τῆς ἀντιπροσώπησης/ἀναπαράστασης (representation) καί τοῦ ἀναγκαστικά ὀμιλιακοῦ/ἐπιτελεστικοῦ τῆς χαρακτῆρα.¹⁷ Οἱ δυνατότητες καί οἱ κίνδυνοι τῆς ἀντιπροσώπησης ἀπορρέουν ἀπό τό ἀναπόφευκτο χάσμα μεταξύ ἀντιπρόσωπου καί ἀντιπροσωπευόμενου, ἢ ἀποσιώπηση τοῦ ὁποῖου συνιστᾷ αὐτό πού ὁ Πέλς (Pels) ἀποκαλεῖ «μετωνυμική ἀπάτη» τῶν διανοουμένων, ἀπό τήν ἰδιαίτερη κοινωνιολογική ξενότητα πού διαχωρίζει αὐτόν ὁ ὁποῖος ἀναγορεύεται σέ ρητορικό ἀντιπρόσωπο μιᾶς ὑπόθεσης, καί τά ὑποκείμενα ἢ ἀντικείμενα ἐν ὀνόματι τῶν ὁποίων ἰσχυρίζεται ὅτι ὀμιλεῖ. Αὐτή ἡ συνθήκη ἀφενός διαθέτει δημιουργικές διαστάσεις: καθιστᾷ ὀρατές «ἀόρατες» ὄντότητες (προλεταριάτο, γυναῖκες, ὁμοφυλόφιλοι, μειονότητες, μεταποικιακά ὑποκείμενα κ.λπ.) οἱ ὁποῖες ἔχουν ἀνάγκη ἀπό ἕνα ρητορικό ἀντιπρόσωπο πού θά τίς καταστήσει παροῦσες· ἀναδεικνύει

¹⁶ Ὁ.π., σ. xviii.

¹⁷ Ὁ.π., σ. ix-xix: «Ὁ πλέον κρίσιμος στόχος του [τοῦ βιβλίου] εἶναι νά ὑποστηρίξει ὅτι ὅλες οἱ κοινωνικές ὄντότητες —ὅλα τά ἀόρατα ἀντικείμενα, τάσεις, νόμοι, πρότυπα, σχέσεις, συλλογικότητες, συμφέροντα, κίνητρα— ἔχουν ἀνάγκη ἀπό ἕναν ὀμιλοῦντα ἐκπρόσωπο ἢ ἕναν ἐνδιάμεσο πού καθιστᾷ αὐτά παρόντα, πού τοὺς δίνει μιά ὑπαρξη ἢ ὁποῖα παρέχει τή δυνατότητα νά “φέρουν”, νά “βαραίνουν” καί νά “ἐνεργοῦν” ἐπί ἄλλων κοινωνικῶν πραγματικότητων [...] Ὅλες οἱ πραγματικότητες ἐμφανίζονται ἀπό κοινοῦ μέ τοὺς ἀντιπροσώπους τους. Δέν στέχουν μόνες τους καί δέν μποροῦν νά μιλήσουν γιά τόν ἑαυτό τους. Ἡ ἐπανεγγραφή τοῦ “τόπου” τοῦ ὀμιλοῦντος ἀντιπροσώπου συνδέει ἐπομένως ὅλες τίς πραγματικότητες μέ τήν ἐπιτελεστική ἐνέργεια, χωρίς τήν ὁποῖα δέν θά μπορούσαν νά καταστοῦν πραγματικές» (μετάφραση δική μου).

νέες ὀπτικές θέασης τῶν κοινωνικῶν πραγμάτων οἱ ὁποῖες διαφεύγουν τῶν κατεστημένων προσανατολισμῶν ἀπελευθερώνει τόσο ἀπό κατεστημένες ὀπτικές, ὅσο καί δίνει τή δυνατότητα στόν ἀντιπρόσωπο νά κατασκευάσει ὀμιλιακά τήν ὄντοτητα πού ἐκπροσωπεῖ, ἀξιοποιώντας τήν ἀπόσταση ἢ ὁποία τόν διαχωρίζει ἀπό αὐτή καί ἔχοντας «ὑποχρεώσει» σέ σιωπή ἄλλες φωνές μέ ἀνάλογες ἀξιώσεις. Ἀφετέρου, ἐμπεριέχει κινδύνους: ἓνας εἶναι αὐτός τοῦ σφετερισμοῦ, νά οἰκειοποιηθεῖ ὁ ἀντιπρόσωπος γιά ἴδιο ὄφελος τή δύναμη αὐτῶν πού ἀντιπροσωπεύει. Ἄλλος εἶναι αὐτός τῆς πραγματοποίησης/ἀντικειμενικοποίησης, ὁ ὁποῖος εἶναι διττός: ἀπό τή μία πλευρά, ὁ ἀντιπρόσωπος ὑποστασιοποιεῖ αὐτό πού ἰσχυρίζεται ὅτι ἐκπροσωπεῖ/ἀναπαριστᾷ, ἀποσιωπώντας τήν κατασκευαστική/ὀμιλιακή ἐργασία πού ἀπαιτήθηκε, προκειμένου νά τό ἐπιτελέσει, μέ ἀποτέλεσμα ταυτιζόμενος μαζί του νά «ἀποσύρεται» ἀπό τή σκηνή τῆς ἀντιπροσώπευσης, καί νά ἐμφανίζεται τό ἀντιπροσωπευόμενο ὡς ὀμιλοῦν ἐν ὀνόματί του ἄμεσα καί ἀδιαμεσολάβητα. Ἀπλούστερα μιλώντας: ὁ ἀντιπρόσωπος μιᾷ γιά τά γεγονότα μέ τρόπο πού νά φαίνεται πῶς αὐτά μιλοῦν γιά τόν ἑαυτό τους. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, ὁ διανοούμενος τείνει νά ἀντικειμενικοποιεῖ τή θέση τῶν ἀντιπάλων του εἴτε ταυτίζοντάς τε μέ μερικά συμφέροντα εἴτε ἀνάγοντάς τε σέ ἰδιοτελεῖς ἐπιδιώξεις εἴτε ἐπιχειρώντας νά θίξει τήν ἀξιοπιστία τῶν ἀντιπροσώπων τῆς διαφορετικῆς ἄποψης.¹⁸

Ἄν καί φαντάζει, ἐνδεχομένως, παράδοξο νά ἰσχυριστεῖ κανεὶς ὅτι οἱ κύριοι ἐκπρόσωποι τῆς γενιᾶς τοῦ '30 μποροῦν νά θεωρηθοῦν ξένοι ἢ *outsiders* μέ τήν προαναφερθεῖσα ἔννοια, θά ἦταν ἐνδιαφέρον νά προσεγγισθοῦν ἐκεῖνα τά ὀμιλιακά ἐνεργήματά τους πού ἀφοροῦν συνθηκῆς ὑπαρξιακῆς ξένωσης: ἀπό τήν ἐλληνική μίζερια, τίς ἐλλαδικές νοοτροπίες, τόν ἐπαρχιωτισμό καί τούς στενοὺς ὀρίζοντες, τόν πνευματικό μιλιταρισμό δεξιᾶς καί ἀριστερᾶς, τόν εὐρωπαϊκό μηδενισμό, τήν ἔλλειψη πνευματικῆς δημιουργικότητας, τόν δογματισμό κ.λπ., πράγματα πού ταυτίζονται ἀπό μέρους τους μέ συγκεκριμένους φορεῖς πολιτισμικῆς καί πολιτικῆς ἰδεολογίας. Ἐνδιαφέρον ἐπίσης, θά ἦταν νά συνδυαστεῖ μέ αὐτή τή λογική τῆς ξένωσης καί ἢ ἀπό μέρους τους διεκδίκηση ἑνός ἀμερόληπτου καί ἀντικειμενικοῦ ματιοῦ τό ὁποῖο βλέποντας καθαρότερα μπορεῖ νά συλλάβει τή βαθύτερη «πραγματικότητα» καί τά μυστικά νοήματα τῆς ἐλληνικῆς φύσης,

¹⁸ Ὁ.π., σ. 1-23, 193-227.

τῆς λαϊκῆς ψυχῆς, τοῦ δημιουργικοῦ/δαιμονικοῦ ἀτόμου, τῶν νοημάτων τῆς ἐλληνικῆς ἱστορίας, τῆς ὀργανικότητας τῆς παράδοσης, στοιχεῖα πού συμπυκνώνονται σέ μιά νέα αἴσθηση τῆς Ἑλλάδας, καθὼς καί στίς δημιουργικές ὀπτικές πού διανοίγονται ἀπό αὐτή· καί ἡ ὑποστασιοποίηση αὐτῆς τῆς αἴσθησης, ἡ ὁποία ἐπιτρέπει τὴν κίνηση ἀπόσυρσης τοῦ ἀντιπροσώπου, ὅπως περιγράφηκε προηγουμένα, καί καθιστᾶ δυνατό ἡ ὄντοτητα —τό φῶς, ὁ λαός, ἡ Φύση, ἡ Ἑλλάδα— νά μιλά γιὰ τὸν ἑαυτό της· ἀλλὰ καί, τέλος, ἡ πραγματοποίηση τῶν ἀντιπάλων, ὥστε νά ἐμφανίζεται ἀνώτερη ἡ οἰκεία ὀπτική. Πῶς τό ἔλεγε λόγου χάριν ὁ Ἑλύτης;

Δέν πῆγε ποτέ ὁ νοῦς μου νά σκεφτῶ πῶς μπορεῖ νά εἶμαι ἓνας ἐθνικιστής, μιά πού δέν πιστεύω ὅτι οἱ ἐθνικιστές εἶναι οἱ μόνοι πού ἀγαποῦν —πού κατάντησε νά τοὺς συμφέρει ν' ἀγαποῦν— τὴν Ἑλλάδα. Ὅπως δέν πίστεψα ποτέ ὅτι ἡ Ἄκρα Ἀριστερά εἶναι ἡ μόνη πού ἔχει τίτλους νά ἐπαγγέλλεται τὴν κοινωνικὴ δικαιοσύνη. Πόσο ἄκριτος θά πρέπει νά ἔμαι τότε —ἀφοῦ ἀνήθικος δέν εἶμαι, τό ὑποστηρίζω—, γιὰ νά πιστεύω ὅτι ἀνάμεσα στίς δύο αὐτές ἀντιθέσεις βρίσκω ἓναν τρόπο δικό μου νά σταθῶ ἔχοντας ἡσυχία τῆ συνείδησή μου.¹⁹

Ἐπανέρχομαι στὴν πρώτη: ἦταν λοιπόν, μέσα ἀπὸ αὐτὴ τὴν ὀπτικὴ γωνία πού οἱ ἐκπρόσωποι τῆς γενιᾶς τοῦ '30 ἐξέφρασαν τὴ «σύνδεσή» τους μέ τὸν κοινωνικό κόσμο καί ἐπιχείρησαν νά νομιμοποιήσουν τὸν δημόσιο αἰσθητικό, πολιτικό καί ἐν γένει ἰδεολογικό τους λόγο. Βασισμένοι στὴ μεταφυσικὴ τοῦ ἔθνους, ὅπως τουλάχιστον τὴν εἶχαν συγκροτήσει, εἰσῆλθαν στίς διαμάχες μιᾶς ἀπὸ κάθε ἄποψη κρίσιμης ἐποχῆς, χρησιμοποιοῦντας αὐτὸν τὸν πολύμορφο νομιμοποιητικὸ λόγο, προκειμένου νά δικαιολογήσουν τίς ποικίλες δράσεις τους, ἀλλὰ καί νά «ἀξιολογήσουν» τίς δράσεις ἀντιπάλων κοινωνικῶν δρώντων καί/ἢ προβληματικῶν καταστάσεων. Διότι, ἡ νομιμοποίηση εἶναι ἄρρηκτα δεμένη μέ τὴν ἀξιολόγηση, ἡ ὁποία χρησιμοποιεῖ τό ρεπερτόριο τῶν κριτηρίων πού τῆς παρέχει ὁ νομιμοποιητικὸς λόγος, προκειμένου νά ἀποτιμήσει τίς πράξεις τῶν ἄλλων.²⁰ Μέ τό νά μελετήσουμε λοιπόν, τίς νομιμοποιητικὲς ἀφετηρίες τοῦ λόγου τῶν ἐκπροσώπων τῆς γενιᾶς τοῦ '30 καί τοὺς τρόπους ἀξιολόγησης ἀντιπάλων καί ἀβέβαιων

¹⁹ Ο. Ἑλύτης, *Ἀνοιχτά Χαρτιά*, Ἰκαρος, Ἀθήνα 2004, σ. 22.

²⁰ P. Wagner, «After Justification. Repertoires of Evaluation and the Sociology of Modernity», *ὁ.π.*, σ. 346.

καταστάσεων, μπορούμε ἐνδεχομένως νά δώσουμε κάποιες περισσότερο διευρυμένες ἀπαντήσεις στά ἐρωτήματα πού ἔθεσα προηγουμένως.

Οἱ προηγούμενες ἀναφορές δέν ὑπονοοῦν ὅτι πρέπει νά ἐπιστρέψουμε σέ θεωρήσεις τῆς γενιάς τοῦ '30, οἱ ὁποῖες τήν προσεγγίζουν ὡς ἐνιαία καί ὁμοιογενή ομάδα, ἐγκαταλείποντας τά διανοητικά ὀφέλη τῆς προσέγγισης τοῦ Δ. Τζ. Ἀπεναντίας: ἀφενός, ὑπογραμμίζουν ὅτι ἕνα δίκτυο προσώπων, ὀμαδικῶν ἐγχειρημάτων, ἐντύπων κ.λπ. συγκρότησε ἕνα πολιτισμικό ὄραμα μέ διακριτά στήν πολυμορφία τους χαρακτηριστικά, στεγάζοντάς τα ὑπό αὐτή τήν ὀνομασία. Ἡ συγκεκριμένη ὄντοτητα καί ἡ ἰδεολογία της ἐπιτελέστηκαν μέ διαφορετικούς τρόπους ἀπό τούς (ἐπίδοξους) ἀντιπροσώπους της — ὅπως καί ἀπό τούς ἀντιπάλους της — ὡς συνέπεια διαφορετικῶν προσανατολισμῶν, ἐπιδιώξεων καί στρατηγικῶν. Ἐντούτοις, αὐτές οἱ διαφορετικές κατασκευές δέν ὑπερέβησαν τά διακριτά στοιχεῖα τοῦ ὁράματος. Ὅσο δέν ἔχει νόημα, ὅπως ὑποστηρίζει ὁ Δ. Τζ., ἡ καταγγελία τοῦ ὁράματος, ἀλλά ἐπείγει ἡ ἐξήγηση τῆς ἀνθεκτικότητας καί τῆς κυριαρχίας του, ἄλλο τόσο αὐτή δέν μπορεῖ νά εἶναι πλήρης, μέ τό νά ἀκολουθήσουμε ἀπλῶς τούς διαμορφωτές του, χωρίς τήν ἔμφαση στούς εὐρύτερους μετασχηματισμούς ἐντός τῶν ὁποίων αὐτό τό ὄραμα διατυπώθηκε. Ἀφετέρου, λαμβάνοντας πολύ σοβαρά ὑπ' ὄψιν τίς μεθοδολογικές καί πραγματολογικές συνέπειες του α) ὅτι ὅλες οἱ ὀπτικές γωνίες, ὅπως καί τά συλλογικά ὑποκείμενα καί οἱ ταυτότητες (προλεταριάτο, διανοούμενοι, ἔθνος, ἀνθρωπότητα, ξένοι κ.λπ.) εἶναι ὀμιλιακά (discursively) συγκροτημένες καί πρέπει νά «ἐπιτελεστοῦν» γιά νά κερδίσουν (ἢ νά χάσουν) σέ πραγματικότητα, καί β) ὅτι αὐτό δέν σημαίνει πῶς στόν κόσμο δέν ὑπάρχει τίποτε ἄλλο πέραν τῶν λόγων (discourses), ἀλλά ὑποστηρίζει πῶς ὅλες οἱ πραγματικότητες ἔρχονται μαζί μέ τούς ἀντιπροσώπους τους,²¹ συνεπάγονται κάτι ἄλλο: ὅτι χρειάζεται νά κινηθοῦμε ἀκόμη ἀποφασιστικότερα στήν κατεύθυνση τήν ὁποία ἤδη δείχνει ὁ Δ. Τζ. Δηλαδή, καί νά πολλαπλασιάσουμε τίς ἐπιτελέσεις καί κατασκευές τῆς γενιάς — καί μέ τίς δύο σημασίες: αὐτές πού κατασκεύασε καί αὐτές πού κατασκευάστηκαν γιά αὐτή καί, περαιτέρω, νά ἐμπλουτίσουμε «πολλαπλασιάζοντας», καί ἰδίως διευρύνοντας, τά πλαίσια ἐντός τῶν ὁποίων αὐτές οἱ κατασκευές συγκροτήθηκαν. Καί αὐτό ὄχι γιά νά κερδίσουμε

²¹ D. Pels, *The Intellectual as Stranger*, ὅ.π., σ. 21.

ένα σημείο καθολικῆς θέασης, μιά θέα από τό πουθενά, αλλά γιά πετύχουμε, ὅπως λέει καί ὁ Νίτσε, στόν ὁποῖο ὁ Πέλς παραπέμπει, μιά «συσσώρευση πολλῶν ματιῶν».

Ἐπιστρέφω λοιπόν, στήν εἰσαγωγή τοῦ παρόντος κειμένου καί κάνω μιά πρώτη νύξη σχετικά μέ αὐτό τό πλαίσιο, ἔτσι ὅπως τό ὀριοθετεῖ ὁ ἴδιος ὁ Θεοτοκάς:

Ἐνας κόσμος τελείωσε στό λιμάνι τῆς Σμύρνης, στή Μεγάλη Καταστροφή, ἕνας κόσμος ἀπό θρύλους, ὄνειρα, πεποιθήσεις, εὐγενικούς ἀγῶνες καί τρελλές φιλοδοξίες. Ἐξαντλήθηκαν ξαφνικά οἱ ἰδεολογικές ὁρμές τοῦ Ἔθνους, τά σύμβολα ἔχασαν τό νόημά τους καί οἱ θεσμοί τό πνεῦμα πού τούς κινῶσε. Ἀπό τότε ὅλες μαζί οἱ ἐθνικές δυνάμεις μας, πνευματικές καί ὑλικές, ἔπαθαν, θαρρεῖς, μιά βαριά καθίζηση καί ἕνας ὀλόκληρος λαός, ἐνθουσιώδης λαός, ὥστόσο καί ριψοκίνδυνος, παραδόθηκε στήν ἀβουλία, στή μοιρολατρία, στήν ἠττοπάθεια. Καμμιά γενναία θέληση πουθενά ὀλόγυρά μας, καμμιά συγκέντρωση δυνάμεων γιά τήν προετοιμασία ἑνός καλύτερου μέλλοντος. Μονάχα οἱ δημοκόποι ὀργιάζουν μέσ σ' αὐτήν τή γενική ἀποτελμάτωση, μαῦροι, κίτρινοι, κόκκινοι ἐκμεταλλεῦτές τῆς ἀπογοήτευσης, αὐξάνουν τή σύγχυση τῶν πνευμάτων, κοντεύουν νά ἀποξεράνουν ὀλότελα τίς καρδιές. Δέν ὑπάρχει λοιπόν καμμιά ἐλπίδα γιά τήν Ἑλλάδα;²²

Τό παράθεμα ὑπογραμμίζει τήν ἀνάγκη γιά ὑπέρβαση τοῦ κενοῦ μετά τήν Καταστροφή, ἀλλά καί γιά μιά νέα πίστη τήν ὁποία ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς —ἀλλά καί ὁ Δ. Τζ.— θεωρεῖ ἕνα ἀκόμα κοινό γνώρισμα τῆς γενιάς τοῦ '30 (σ. 27-28). Περνῶ ἔτσι στήν ἐκθεση τῶν βασικῶν στοιχείων τοῦ ἐρμηνευτικοῦ μου σχήματος.

Παλιγγενετικός μοντερνισμός καί ὀργανωμένη νεωτερικότητα

Ἡ κρίσιμη περίοδος ἀπό τά μέσα τοῦ 19ου αἰώνα ὡς καί τίς πρώτες δεκαετίες μετά τόν Β' Παγκόσμιο Πόλεμο ὀριοθετεῖ τό εὐρύτερο πλαίσιο, ἐντός τοῦ ὁποίου ἔλαβε χώρα τό πολιτισμικό ἐγχείρημα τῆς γενιάς τοῦ '30. Ὁ Α' Παγκόσμιος Πόλεμος καί τά παρεπόμενά του —μέ τή Μικρασιατική Καταστροφή στά καθ' ἡμᾶς— ὤθησαν στά ἀκροῖα τους ὀρια τάσεις οἱ ὁποῖες εἶχαν ἀρχίσει νά ἀναπτύσσονται

²² Γ. Θεοτοκάς, «Ἐπάρχει κάτι σάπιο στήν Ἑλλάδα», περ. Ἰδέα, τχ. 10, Ὀκτώβρης 1933, χρονιά Α', τόμ. 1ος, σ. 199.

ἤδη ἀπό τό 1860: σηματοδότησαν τόν πόθο ριζικῆς καί ὀριστικῆς ἀποκοπῆς ἀπό τόν παρηκμασμένο κόσμο τοῦ χθές, τή σφοδρή ἐπιθυμία γιά ἕνα νέο ξεκίνημα, γιά τόν καθαρμένο, ὑγιή καί βασισμένο σέ νέα ἰδανικά κόσμο τοῦ αὔριο. Ὅλες οἱ μοντερνιστικές κατηγορίες βρέθηκαν στό προσκήνιο: ἡ ὑπέρβαση τῆς παρακμῆς καί τοῦ ἐκφυλισμοῦ, ἡ μανία γιά τή σωματική ὑγεία καί εὐρωστία, ἡ ἔγνοια γιά ἐξυγίανση, ἀνανέωση, ἰδεολογική, κοινωνική, πολιτική, ἠθική καί ἀνθρώπινη ἀναγέννηση, ἡ ἀναζήτηση νέων αἰσθητικῶν τρόπων, ἡ διαλεκτική ἀποκαλυπτικῶν φόβων καί ἐλπίδων λύτρωσης ἡ ὁποία τροφοδοτοῦσε ριζοσπαστικά πολιτικά σχέδια, καί τέλος, ἡ αἴσθηση τῆς κρισιμότητος τῆς ἐποχῆς συνυφασμένη μέ μιά ἐπιθυμία τρόπον τινά ἐπανεκκίνησης τοῦ χρόνου, συνδυασμός ὑποσχόμενος τόσο νέα ξεκινήματα ἰκανά νά πληρώσουν τό τρομακτικό ὑπαρξιακό/ἰδεολογικό κενό, ὅσο καί τό κλείσιμο μιᾶς ἀφόρητα ἀβέβαιης κατάστασης. Αὐτή ἡ κρίση τῆς χρονικότητος δέν ἦταν ἄσχετη ἀπό τή γενικότερη περί χρόνου ἀντίληψη στή νεωτερικότητα, ἡ ὁποία σύμφωνα μέ τούς Χάμπερμας (Habermas) καί Κοσέλλεκ (Koselleck) συμπυκνώνεται στό ἐξῆς: ὁ χρόνος δέν θεωρεῖται ἀπλῶς ἡ μορφή ἐντός τῆς ὁποίας ὅλες οἱ ἱστορίες λαμβάνουν χώρα· ἀπεναντίας, ἀποκτᾶ ὁ ἴδιος ἱστορική ποιότητα, καθίσταται ἱστορική δύναμη. Αὐτό καθιστᾶ τό μέλλον ὄχι πιά ἕνα οὐδέτερο χρονικό διάστημα γιά ἐκεῖνο πού θά φέρεي τό πεπρωμένο, ἀλλά χῶρο πραγματοποίησης μετασχηματιστικῶν πολιτισμικῶν, πολιτικῶν καί κοινωνικῶν σχεδίων μέσω τῆς ἀνθρώπινης πράξης. Ποικίλες ἐξελίξεις ἀνάμεσα στά τέλη τοῦ 19ου αἰώνα ὡς καί τά μέσα τοῦ 20οῦ, μέ κορυφαῖες ἀνάμεσά τους τίς συνέπειες τῆς Δεύτερης Βιομηχανικῆς Ἐπανάστασης, τήν ὄξυνση τοῦ κοινωνικοῦ ζητήματος, τή διαμόρφωση ἐθνῶν-κρατῶν καί τούς παγκόσμιους πολέμους, ἐπέδρασαν μέ ἕνα διττό τρόπο στή νεωτερική βίωση τοῦ χρόνου: ἀπό τή μία πλευρά, συνυφάνθηκε ἡ διάβρωση τῆς πίστεως στήν ἐγγενή προοδευτικότητα τῆς ἱστορίας μέ τή σύλληψη τῶν προαναφερόμενων ἐξελίξεων ὑπό τό πρίσμα τῆς παρακμῆς καί τοῦ ἐκφυλισμοῦ· ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, διατηρήθηκε ἡ πίστη στήν ἀνθρώπινη δυνατότητα νά δημιουργηθεῖ ἱστορία ἐξαρχῆς, ἡ ὁποία συνδυάστηκε μέ τήν αἴσθηση τῆς κρισιμότητος τῆς ἐποχῆς. Διαμορφώθηκε ἔτσι μιά συνθήκη μεταίχμιου, ἡ ὁποία ἔφερε στό φῶς τόν μοντερνισμό σέ ὄλη του τήν πολυμέρεια: ἕνα φάσμα στάσεων τό ὁποῖο ἐκτεινόταν ἀπό τήν ἀποκλειστικά καλλιτεχνική ἐκστατική/

ἀποκαλυπτική (epiphanic) —μυστική ἐμπειρία ἔνωσης μέ τό πᾶν, ἐπικοινωνία μέ μιά ὑψηλότερη πραγματικότητα, βίωμα ὑπερβατικῶν στιγμῶν ἐκτός χρόνου— ὡς τήν προγραμματική —ἄρνηση τῆς νεωτερικότητας ὡς ἀποστολῆς ἀλλαγῆς τῆς κοινωνίας, ἐγκαθίδρυσης καί ἐγκαινίασης μιᾶς νέας ἐποχῆς— μοντερνιστική ἀντίδραση μέ πορώδη μεταξύ τους σύνορα.²³

Ἦταν αὐτός ὁ διευρυμένος (maximalized) μοντερνισμός πού συνενώνοντας μέ ποικίλους τρόπους τίς ἐν λόγῳ ὄψεις ἐξεγέρθηκε κατά τῆς παρακμῆς. Ἡ ἐπίθεση ἐναντία στή φιλελεύθερη νεωτερικότητα μέ στόχο τήν ἐπίτευξη μιᾶς ἐναλλακτικῆς σέ αὐτή δέν ἀφοροῦσε μόνο τήν καλλιτεχνική πρωτοπορία, ἀλλά ἦταν εὐρύτερη· ἤδη πρὶν ἀπό τόν Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ἡ κίνηση πρὸς ἕνα νέο ὄραμα καί ἕνα νέο θεμέλιο νοήματος ἐκφράστηκε μέ αὐξανόμενη ἔνταση στά πεδία τοῦ πνευματικοῦ καί τοῦ πολιτικοῦ στοχασμοῦ: κοινωνικά κινήματα μέ στόχο τήν ἐγκαθίδρυση μιᾶς νέας αἰσθησης ριζώματος, κοινότητας καί ὑγείας, καί ἐπαναστατικές πολιτικές τόσο τῆς δεξιᾶς ὅσο καί τῆς ἀριστερᾶς, προσδοκοῦσαν νά βάλουν τέλος στήν πολιτική, πολιτισμική, ἠθική καί φυσική διάλυση, ἐπιζητώντας τήν ἀνάδυση ἑνός νέου τύπου ἀνθρώπου· ἔντονο ἐνδιαφέρον γιά τόν μυστικισμό, τή θεοσοφία, τόν πνευματισμό καί τίς νέες θρησκείες, καθώς καί τήν ὑγεία τοῦ σώματος· τέλος, ὁ μπερξονισμός μέ τήν ἐκθρόνιση τῆς γραμμικῆς καί ὀρθολογικῆς ἀντίληψης τοῦ χρόνου, τήν ἐξύμνηση τοῦ élan vital καί τῆς χρονικότητας τῆς μακρᾶς διάρκειας ὁδήγησε στή νομιμοποίηση διαφορετικῶν πολιτικῶν προταγμάτων καί τήν ἐγκαθίδρυση μιᾶς νέας πραγματικότητας πού ἀπέριπτε τίς ἐπιταγές καί τίς ἰσοροπίες τοῦ ὀρθολογισμοῦ. Πειπεισμένος γιά τήν κατάρρευση τῶν νεωτερικῶν μύθων τοῦ Διαφωτισμοῦ, τοῦ φιλελευθερισμοῦ καί τοῦ καπιταλισμοῦ, ὁ μοντερνισμός ὑπογράμμισε τήν ἀνάγκη μιᾶς νέας ἀρχῆς πρὸς ἕνα μέλλον ἀπαλλαγμένο ἀπό τό χάος, τήν ἀμφιταλάντευση καί τή δυσφορία. Ἐπρόκειτο γιά ὄραμα στήν πραγμάτωση τοῦ ὁποίου ὀραματιστές καλλιτέχνες καί στοχαστές μπορούσαν νά ἐνώσουν τίς δυνάμεις τους μέ μοντερνιστές ἀρχιτέκτονες, πολεοδόμους, «κοινωνικούς μηχανικούς» (social engineers), τεχνοκράτες, εἰδικούς στή φυλετική ὑγιεινή καί εὐγονική: τό ἐν λόγῳ σχέδιο διαπερνοῦσε τή δημιουργική φαντα-

²³ R. Griffin, *Modernism and Fascism*, ὁ.π., σ. 1-4, 61-66, 54-55, 70-75, 88-99, 116-117.

σία τῶν ἐπαγγελματιῶν καί τῶν εἰδικῶν σέ κάθε σφαίρα δραστηριότητας πού ἀφοροῦσε τήν εὐημερία τῆς μοντέρνας κοινωνίας, ὅπως γιατρούς, μηχανικούς, σχεδιαστές, ἀρχιτέκτονες, πολεοδόμους, παιδαγωγούς, θεωρητικούς τῆς ἐκπαίδευσης καί πρωτοπόρους αὐτοῦ πού τώρα ἔχει γίνει οἰκεῖο καί γνωστό ὡς «κράτος πρόνοιας»: δημιουργοῦσε ἕνα νέο κλίμα ἔρευνας στίς φυσικές ἐπιστήμες καί στίς ἐπιστήμες τῆς συμπεριφορᾶς, στό ὁποῖο βάραινε τό ἦθος τῆς ἐξέγερσης ἐνάντια στήν παρακμή μέ ἀποτέλεσμα τό μεῖγμα θετικιστικῆς ἐπιστήμης καί παλιγγενετικῶν μύθων κοινωνικῆς ἀναγέννησης καί δημιουργίας ἐνός νέου κόσμου.²⁴

Ὁ μοντερνιστικός πόθος γιά τήν «αὐγή μιᾶς νέας ἐποχῆς» σχετίζεται ἀπό τόν Γκρίφφιν μέ βαθιές ψυχοκοινωνικές —καί ὑπό μία ἔννοια ἀρχαϊκές— δυναμικές τοῦ πόθου γιά ἀθανασία καί μύθο —τίς ὁποῖες ικανοποιοῦν οἱ τελετουργικές δραστηριότητες— καί, ἐντέλει, ἐπαρκές νόημα ζωῆς. Αὐτές οἱ ἀνάγκες ὀδηγοῦν στήν ἀναζήτηση ἱερῶν καταφυγίων: τήν παροχή στά μέλη μιᾶς κοινωνίας τῆς ἐμπειρικῆς βεβαιότητος ὅτι οἱ ζωές τους ἀποτελοῦν ὀργανικό τμήμα μιᾶς ὑπέρτερης πραγματικότητος, ἡ συνοχή τῆς ὁποίας πηγάζει ἀπό μιά ὑπέρτερη κοσμική ἀρχή, ἀπό ἕνα ἐδραῖο κοσμοεἶδωλο (nomos): εἶναι αὐτή ἡ ἀρχή πού διαγράφει τό φόβο τοῦ κενοῦ, τόν τρόμο τῆς ἐκμηδένισης, ἐπιβεβαιώνοντας τό νόημα τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς καί τή σύνδεσή της μέ κάτι «ἱερό». Χρησιμοποιώντας ἀνθρωπολογικές κατηγορίες στά πλαίσια τῆς διεπιστημονικῆς του προσέγγισης, ὁ Γκρίφφιν μιλά γιά τίς τρεῖς φάσεις τῶν διαβατήριων τελετουργιῶν (rites of passage) καί τίς βαθύτερες ψυχοκοινωνικές διεργασίες πού ἐνεργοποιοῦνται σέ αὐτές: τή φάση τῆς ἀποκοπῆς (separation) ἀπό ἕνα προηγούμενο status, τήν παραμονή σέ μιά ἐνδιάμεση/μεταβατική κατάσταση (liminality) καί τήν τελική φάση τῆς ἐπανενσωμάτωσης (aggregation) στή νέα κατάσταση. Τό κρίσιμο στάδιο εἶναι τό ἐνδιάμεσο (liminal), κατά τό ὁποῖο τό ἄτομο στερεῖται προσανατολισμοῦ, μένοντας μετέωρο καί δοκιμάζοντας τό ἀποκαλυπτικό ἄγχος τοῦ κενοῦ νοήματος καί τοῦ φόβου τοῦ θανάτου. Ὅταν μιά ὀλόκληρη κοινωνία λόγῳ ὀριακῶν γεγονότων —φυσικῶν καταστροφῶν, πολέμου, κατάκτησης ἢ ἀποικιοποίησης— εἰσέρχεται στό στάδιο τῆς μετάβασης, τότε ὀμιλοῦμε γιά ὀριακότητα (liminoidality), κατά τήν ὁποία

²⁴ Ὁ.π., σ. 10, 44, 48, 51-55, 61-66, 141-150.

τό κοινωνικό σύνολο βιώνει τό προαναφερθέν άγχος, στερούμενο έδραίου μεταφυσικού νοήματος: ή άνομία (nomic crisis) πού διαβρώνει τήν ισχυρή μεταφυσική ανάγκη νοήματος κινητοποιεί ισχυρούς παλιγγενετικούς πόθους και ή αίσθηση του *Aufbruch* προκειμένου νά εύρεθει ένα νέο μεταφυσικό και ιερό καταφύγιο (sacred canopy), μιά ούράνια σκέπη (sky shelter) καθίσταται κυρίαρχη. Σέ τέτοιες συνθήκες αναζητείται/έμφανίζεται ένα παλιγγενετικό κίνημα ή/και ένας ήγέτης-«λυτρωτής» ως φορείς του νέου ξεκινήματος. Η παρατεταμένη αίσθηση όριακότητας επιτάθηκε κατά τόν εύρωπαϊκό Μεσοπόλεμο και σίγουρα ως τά τέλη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, ισχυρίζεται ο Γκρίφφιν, και από εκεί πήγασαν οι βαθύτερες ψυχοκοινωνικές δυναμικές οι συνδεόμενες μέ τούς μοντερνιστικούς πόθους πού έμφύχωναν τά ποικίλα πολιτικά σχέδια τής έποχής.²⁵

Αυτή ή διαλεκτική —αίσθηση όριακότητας/παλιγγενετικοί μοντερνιστικοί πόθοι— ήταν έκδηλη σε όλες τις αναγεννητικές —αίσθητικές/πολιτισμικές και πολιτικές— λύσεις πού αναφέρθηκαν προηγουμένως, και έξίσου προφανής σε όλες εκείνες πού αναδύθηκαν κατά τόν Μεσοπόλεμο. Ένισχύθηκαν έτσι οι ποικίλες επιθέσεις στη φιλελεύθερη νεωτερικότητα και ένδυναμώθηκαν οι προτάσεις εισαγωγής ποικίλων συμβάσεων και περιορισμών, προκειμένου νά επίλυθει τό κοινωνικό ζήτημα. Οι φιλελεύθερες νεωτερικές πρακτικές φάνταζαν ακόμη και στά μάτια τών ύποστηρικτῶν τους ύπονομευτικές του ίδιου του νεωτερικού σχεδίου ως όλου. Και οι ίδιοι αναγνώριζαν ότι ή νεωτερική όρμη έπρεπε νά διοχετευθει σε άλλους δρόμους: αυτούς τής τάξης, τής οργανωμένης ρύθμισης, τής μέριμνας για τό συλλογικό.²⁶ Αν όλες οι διαμάχες πού σφραγίζουν τήν πρώτη κρίση τής νεωτερικότητας, συνοψίζονται στην πεποίθηση ότι δέν ύπάρχει αυτόματος τρόπος διευθέτησης τής πολιτικῆς, οικονομικῆς και έπιστημολογικῆς προβληματικῆς μέ βάση τό νεωτερικό φαντασιακό τής αὐτονομίας, τότε καθίσταται αντιληπτό ότι ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, όπως και ή οικονομική Κρίση τών άπαρχῶν τής δεκαετίας του '30, επιδείνωσαν τήν κρίση νοήματος πού σοβοῦσε ήδη από τά τέλη του 19ου αιώνα και τόν ύπαρξιακό τρόπο του κενου πού απέρρεε από αυτή. Η έμπειρία τής κατάρρευσης συνυφάνθηκε μέ τόν πόθο απομάκρυνσης

²⁵ Ο.π., σ. 96-115.

²⁶ P. Wagner, *A Sociology of Modernity*, ό.π., σ. 62-66.

ἀπό τόν συντριμμένο κόσμο τοῦ χθές, ἐνῶ ταυτόχρονα ὁ προσανατολισμός σέ ἕνα νέο, οἰκοδομημένο στά θεμέλια ἐπαναστατικῶν σκέψεων μέσω νέων ξεκινήματων, κατέστη πλέον μαζική ὑπόθεση.²⁷

Κατά τή διάρκεια τοῦ Μεσοπολέμου ὁ κομμουνισμός, ὁ ἔθνικοσοσιαλισμός καί ὁ φασισμός, ἡ σοσιαλδημοκρατία, ὁ φιλελευθερισμός πού μεθερμηνεύτηκε ἐξισωτικά μέ τήν ἔννοια τοῦ «κοινωνικοῦ κράτους», τό American Dream ὡς ἐνσάρκωση τῆς ἀνάγκης συλλογικοῦ σχεδιασμοῦ, προώθησαν μαζικές πολιτικές, παραμερίζοντας τίς παραδοσιακές ἱεραρχίες, ἀστικές ἤ πατριαρχικές. Συνέδεσαν τό ἰδεώδες τῆς τυπικῆς ἰσότητος μέ τήν ἰδέα τῶν ὑλικῶν δικαιωμάτων, προωθώντας μορφές ὀργάνωσης οἱ ὁποῖες μέσω ρύθμισης καί σχεδιασμοῦ θά ἐπιχειροῦσαν νά ἀπαντήσουν στίς συνθήκες «βιοτικῆς ἀμηχανίας» πού ἀπέρρεαν ἀπό τήν κατάρρευση τοῦ ἀστικοῦ κοσμοειδώλου. Ἀπό τήν ὀπτική γωνία τῶν περισσοτέρων μετεχόντων καί παρατηρητῶν, ἡ ἐμπειρία τῆς σχεδιασμένης πολεμικῆς οἰκονομίας καί τῆς κοινωνικῆς διεύθυνσης σήμαιναν ὅτι ἡ πλήρης ἀποκατάσταση τῶν φιλελευθερων θεσμῶν δέν ἦταν οὔτε δυνατή οὔτε καί ἐπιθυμητή.²⁸ Ἀπορρίφθηκε, ἔτσι, ἡ ἰδέα ὅτι τά αὐτόνομα ὑποκείμενα μπορούσαν νά φτάσουν σέ βιώσιμη κοινωνική ὀργάνωση καί ἀντικαταστάθηκαν οἱ φιλελεύθερες ἔννοιες ἀπό συλλογικές πολιτικές λύσεις βασισμένες στήν κοινωνική τάξη (social class), τόν πολιτισμό, τήν ἐθνικότητα καί τό σχεδιασμό. Μέ αὐτή τήν ἔννοια, ὁ Μεσοπόλεμος, ἀπέτελεσε κατά τόν Γκρίφφιν τόν «Χρυσό Αἰώνα» τῶν πάσης φύσεως σχεδιαστῶν, ἐφόσον μάλιστα μπορούσαν καί νά ἐξασφαλίσουν τά ἀπαιτούμενα κεφάλαια γιά τήν ὑλοποίηση τῶν σχεδίων τους. Ἡ πρόδηλη πολιτισμική κρίση ἐνθάρρυνε μιά γενική ἐγκατάλειψη τοῦ laissez-faire καπιταλισμοῦ καί τοῦ μινιμαλιστικοῦ κράτους-νυχτοφύλακα, τά ὁποῖα ἀποτελοῦσαν ἰδεώδη τοῦ φιλελευθερισμοῦ τοῦ 19ου αἰώνα. Ἡ πίστη στήν ἀνάγκη ὑπαρξῆς «ἰσχυρῶν κυβερνήσεων» πού λαμβάνουν ριζοσπαστικές ἀποφάσεις σέ δύσκολους καιρούς γιά τήν κατά τό δυνατόν καλύτερη ἐξυπηρέτηση τῶν συμφερόντων τῶν πολιτῶν τους, συνέδεε τά σοβιετικά πενταετῆ πλάνα, τό φασιστικό κορπορατιστικό σύστη-

²⁷ R. Griffin, *Modernism and Fascism*, ὁ.π., σ. 161-164.

²⁸ P. Wagner, *A Sociology of Modernity*, ὁ.π., σ. 66-69, 73-88. Π. Κονδύλης, *Τό άόρατο χρονολόγιο τῆς σκέψης. Ἀπαντήσεις σέ 28 ἐρωτήματα*, Νεφέλη, Ἀθήνα 1998, σ. 32.

μα, τήν κεινσιανή οικονομική θεωρία και τό New Deal στίς ΗΠΑ, τόν planism τοῦ Βέλγου πολιτικοῦ στοχαστῆ, πρῶτα ἀριστεροῦ καί ἔπειτα δεξιῦ, Χέντρικ ντέ Μάν (Hendrik de Man)²⁹ καί τόν ἐνθουσιώδη ἐναγκαλισμό αὐτοῦ τοῦ νέου ἥθους ἀπό τό Γ' Ράιχ. Τό μέλλον ζωγραφίζοταν μέ πολλά πολιτικά χρώματα, ἦταν ἐντούτοις σχεδιασμένο.³⁰ Παρά τήν παραδοξότητα τοῦ εὐθέως συσχετισμοῦ αὐτῶν τῶν σχεδίων μέ ἕνα τόσο ἄμεσο τρόπο, ὁ Βάγκνερ τονίζει πῶς ὑπάρχει ἕνας ἰσχυρός λόγος γιά νά ὑποστηριχθεῖ κάτι τέτοιο: οἱ σύγχρονοι ἀντιλαμβάνονταν τήν ὑπαρξή ἐνός τέτοιου δεσμοῦ ἀνάμεσα σέ αὐτές τίς λύσεις.³¹

Στήν πράξη ἀποτελοῦσαν ἀντιμαχόμενες ἀπαντήσεις στήν ἀστάθεια τῶν μεταφιλελεύθερων καθεστώτων: βασίζονταν στόν ὀρισμό τῆς συλλογικότητας —ἐθνικῆς, ταξικῆς— καί στήν κινητοποίηση τῶν κοινωνιῶν, ἔθεταν περιορισμούς στήν ἀτομική ἐλευθερία στό ὄνομά της καί προπαγάνδιζαν ἕνα νέο ξεκίνημα, τό ὁποῖο περισσότερο ἐμφανιζόταν ὡς συλλογική ἀπελευθέρωση παρά ὡς εἰσαγωγή περιορισμῶν στήν ἐλεύθερη δράση τοῦ ἀτόμου. Διαπνέονταν ἀπό τήν πεποίθηση ὅτι βρισκόμαστε στό κατώφλι ἐνός νέου κόσμου καί ὅτι ὁ χρόνος καί ἡ ἱστορία εἶναι δυνατόν νά ἐκκινήσουν ἐκ νέου, ὀδηγώντας σέ μιά νέα λυτρωτική χρονικότητα πέραν τοῦ ἐκφυλισμοῦ καί τῆς ἀνομίας. Ἀξιοποιοῦσαν τίς δυνατότητες ὀρθολογικοῦ ἐλέγχου καί κυριαρχίας μέ τίς ὁποῖες τίς ἐφοδίαζε ὁ μηχανισμός τοῦ κράτους, ἐνῶ, ἔστω καί ἂν παρέπεμπαν — ὅσες τό ἔκαναν αὐτό— σέ παλαιότερες μορφές ζωῆς, εἶχαν ἕνα ἀδιαπραγμάτευτο μελλοντικό προσανατολισμό. Οἱ μῦθοι τούς ὁποίους ἐπινόησαν ἔρχονταν νά πληρώσουν τό ἰδεολογικό κενό, πού ἄφηνε πίσω της ἡ ὑπό κατάρρευση ἰδεολογία τῆς προόδου. Ἐξέλαβαν τόν ἑαυτό τους ὡς «κράτη-καλλιεργητές» (States-Gardeners), τά ὁποῖα ἔρχονταν σέ μιά κρίσιμη ἱστορική καμπή νά ἀποκαθάρουν τήν κοινωνία ἀπό τήν παρακμή, προεκτείνοντας τά προανακρούσματα εὐγονικοῦ λόγου πού ἤδη ἐντοπίζονταν σέ ὄψεις τοῦ Διαφωτισμοῦ, δημιουργώντας τίς πνευ-

²⁹ Γιά τίς πνευματικές/πολιτικές περιπλανήσεις τοῦ ντέ Μάν, καθώς καί γιά τό πῶς ἐπηρεάσε ἐξέχοντα μέλη τῆς γενιᾶς τοῦ '30, βλ. Α. Λιάκος, «Ζητούμενα ἰδεολογίας τῆς γενιᾶς τοῦ '30», περ. *Θεωρία καί Κοινωνία*, τχ. 3, 1990, σ. 7-22. Γιά μιά πλήρη καί περιεκτική πραγμάτευση τοῦ «περάσματος» τοῦ Χέντρικ ντέ Μάν ἀπό τή μαρξιστική ἀριστερά στή δεξιά, μέ ἀποκορύφωμα τή συνεργασία του μέ τούς Ναζί εἰσβολεῖς στό Βέλγιο, βλ. D. Pels, *The Intellectual as Stranger*, ὅ.π., σ. 110-130 καί 131-155.

³⁰ R. Griffin, *Modernism and Fascism*, ὅ.π., σ. 63.

³¹ P. Wagner, *A Sociology of Modernity*, ὅ.π., σ. 67.

ματικές προϋποθέσεις πραγμάτευσης τῆς κοινωνίας ὡς νόμιμο ἀντικείμενο τοῦ σχεδιασμοῦ, τῆς διεύθυνσης καί τῆς «κοινωνικῆς μηχανικῆς». Οἱ δεσμοί πού εἶχαν ἀναπτυχθεῖ τόν 19ο αἰώνα ἀνάμεσα σέ ἐπιστήμη, πολιτική, κοινωνικό μοντερνισμό, εἶχαν θέσει τά ἐπιστημονικά θεμέλια γιά τή σχεδιασμένη, ἐλεγμένη καί μηχανοποιημένη κοινωνία τοῦ φασισμού, ὅπως καί γιά τό ναζιστικό ὄραμα τῆς ἐθνικῆς κοινότητας πού εἶναι ἀπαλλαγμένη ἀπό τή σήψη καί τόν ἐκφυλισμό, πολιτισμικά καί εὐγονικά καθαυμένη. Ἦταν ὅμως οἱ συνθήκες μετὰ τόν Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο οἱ ὁποῖες ἀφενός τροφοδότησαν σχέδια κοινωνικῆς ἐξυγίανσης, στό πλαίσιο τῶν ὁποίων τά ἄτομα θεωροῦνταν κοινωνικές-βιολογικές ὀντότητες καί λογιζόταν ὡς θεμιτή —καί ἐπιθυμητή— ἡ κρατική παρέμβαση στή ζωή τους γιά τήν ἐξασφάλιση τῆς κοινωνικῆς υἱείας, καί ἀφετέρου νομιμοποιούσαν τήν πραγμάτευση τῆς κοινωνίας ὡς μολυσμένου καί ἐκφυλισμένου ὀργανισμοῦ πού πρέπει νά ἀναζωογονηθεῖ μέσα ἀπό δρακόντεια μέτρα κοινωνικῆς υἱεινῆς.³² Ἡ φαντασία τῆς πολιτικῆς «καλλιέργειας» καί τῆς εὐγονικῆς δέν ἦταν ἀποκλειστικότητα τῶν Ναζί, ὅπως μιά καθησυχαστική ἱστορική θεώρηση θά μπορούσε νά διαβεβαιώσει· ἀφοροῦσε καί τούς Σοβιετικούς, ὅπως ἐπίσης καί τίς ἐπιστημονικές καί πολιτικές ἐλίτ τοῦ πρώιμου 20οῦ αἰώνα σέ ΗΠΑ καί Βρετανία, ἀκόμη καί τή σκανδιναβική σοσιαλδημοκρατία.³³

Εἶναι (καί) σέ αὐτό τό συγκριτικό πλαίσιο λοιπόν πού χρειάζεται νά τοποθετηθεῖ ἡ γενιά τοῦ '30 καί ἡ ἀνάδυση/συγκρότησή της ὡς παλιγγενετικό ρεῦμα, καθῶς καί νά παρακολουθηθοῦν οἱ ποικίλες καί ἀντιφατικές ἐπιτελέσεις τῶν μεζόνων ἐκπροσώπων της σέ διάφορα ζητήματα. Ὁ Δ. Τζ. ἀνασυγκροτεῖ μέ ἐντυπωσιακή ἐπάρκεια τίς πολιτισμικές διαστάσεις αὐτοῦ τοῦ πλαισίου, ὅταν ἀναφέρεται στήν κρίση τῆς χρονικότητας στόν πρώιμο εὐρωπαϊκό 20ό αἰώνα (σ. 34-41)· καί ὅταν ἐπικεντρώνεται στήν καθοριστική ἐπίδραση τοῦ Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου στήν πνευματική διαμόρφωση τῆς γενιάς, ἡ ὁποία μπορεῖ νά περιγραφεῖ συμπυκνωμένα ὡς μετάβαση ἀπό τήν ἐμπειρία τοῦ κενοῦ καί τήν πνευματική ἀφύπνιση στήν ἀνάγκη ἀναθεώρησης τῶν πνευματικῶν ἀξιῶν καί τήν ἀναζήτηση καί δημιουργία νέων ἰδανικῶν· καί ὅταν τονίζει τίς διαφοροποιημένες ἐπενέργειες τῶν

³² R. Griffin, *Modernism and Fascism*, ὅ.π., σ. 137, 150-151, 183-185.

³³ M. Hard καί A. Jamison, *Hubris and Hybrids. A Cultural History of Technology and Science*, Routledge, Νέα Ὑόρκη 2005, σ. 97-120 καί διάσπαρτα.

δύο Πολέμων στήν πνευματική «ταυτότητα» τῆς γενιᾶς τοῦ '30 μέ τόν Α' νά σχετίζεται μέ μιά «αὔρα» νεωτερικότητας, ἀναθεώρησης, ἀποδέσμευσης ἀπό τό παρελθόν, ἀνανέωσης καί δυναμικῆς ἀντίληψης τῆς χρονικότητας, στούς κόλπους τῆς ὁποίας ἡ γενιά ταυτίζεται μέ τό μέλλον, τήν πρόοδο, τή ριζοσπαστικότητα καί τήν ἀποκάλυψη, καί τόν Β' νά προκαλεῖ τήν ὑπογράμμιση τοῦ ὁμαδικοῦ πνεύματος καί τῆς κοινωνικῆς ἀποστολῆς τῆς τέχνης, νά ἀναμοχλεύει ποικίλες τραυματικές ἐμπειρίες, μέ ἀποτέλεσμα ἡ γενιά νά ταυτίζεται μέ τό παρελθόν, τό βίωμα τοῦ πόνου καί τήν ἀναδρομική ἀνασκόπηση κοινῶν ἀγώνων («1ο κεφ.: Ἡ γενιά καί τό κανόνι: νεωτερικότητα καί τραῦμα», σ. 65-105)· καί, τέλος, ὅταν στά πλαίσια αὐτοῦ πού ὁ Γ. Παπαθεοδώρου ἀποκαλεῖ «ἀρχετυπική νεωτερικότητα»,³⁴ προσεγγίζει τό περίεργο μεῖγμα ἐπιζήτησης νέου ξεκινήματος καί στροφῆς στό ἀρχέτυπο (ἔθνος ὡς πολιτισμική ὄντοτητα, ἠθική ἀναγέννηση κοινωνίας, ἀνάγκη νέου μύθου, πολιτισμική θεώρηση ἔθνους ὡς ἐξασφάλιση συνέχειας καί ὑπέρβασης τῆς ἀντινομίας καπιταλισμοῦ-κομμουνισμοῦ, ἑλληνικότητα, ἀρχετυπικότητα Αἰγαίου) τό ὁποῖο διαμορφώνει ἡ γενιά τοῦ '30 καί ἀποτελεῖ τό ἰδιαίτερο ἰδεολογικό/πολιτισμικό της στίγμα («3ο κεφ.: Ἡ ρητορική τῆς ρήξης καί ἡ ὑπόσχεση τῆς Ἀναγέννησης», σ. 143-171, «7ο κεφ.: Παράδοση, νεωτερικότητα καί ἀρχετυπική ἑλληνικότητα», σ. 321-362, καθώς καί 6ο, 8ο κεφ., ὅ.π.).

Λεῖπει ὅμως ἡ ἀπόπειρα ἀνασυγκρότησης τῶν πολιτικῶν διαστάσεων αὐτοῦ τοῦ πλαισίου. Νά τό πῶ σχηματικά, ἔστω καί ἂν διατρέχω τόν κίνδυνο τῆς ὑπεραπλούστευσης: ἐνῶ στή μελέτη εἶναι πάμπολλες οἱ ἀναφορές στό *Ἐλεύθερο Πνεῦμα*, εἶναι ἐλάχιστες ὅσον ἀφορᾷ τό *Ἐμπρός στό Κοινωνικό Πρόβλημα*· καί ἐνῶ δέν λείπουν οἱ παραπομπές σέ πολιτικά κείμενα τοῦ Θεοτοκά κατά τή διάρκεια τῆς δεκαετίας τοῦ '30, ἀλλά καί κατά τίς μεταπολεμικές δεκαετίες, αὐτές περισσότερο τείνουν νά ὑπογραμμίζουν (ὀρισμένες — π.χ. τίς σχετικές μέ τή θρησκεία, ὄχι μέ τήν τεχνολογία) πολιτισμικές ὀψεις τῆς ἐπιχειρηματολογίας, ὑποβαθμίζοντας ἢ μή ἐπερωτώντας τίς πολιτικές. Κατά τήν περίοδο, ὡστόσο, ἀπό τά μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα ὡς τίς πρῶτες δεκαετίες μετά τόν Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, ἡ κριτική τῆς φιλελεύθερης, οἰονεῖ περιχαρακωμένης νεωτερικότητας ἦταν ριζική καί καθολική, συμπαρασύροντας οἰκονομικό φιλελευθερισμό, δημοκρα-

³⁴ Γ. Παπαθεοδώρου, «Ξαναγράφοντας τήν ἱστορία μιᾶς γενιᾶς», ὅ.π., σ. 51.

τία καί ἐπιστήμη. Ἡ αὐξανόμενη δύναμη τῆς ἐργατικῆς τάξης διάνοιγε τό δρόμο γιά μακρόπνοες πρωτοβουλίες καί ιδέες συλλογικοῦ χαρακτήρα, ἐνῶ ἡ πολιτική ἀστάθεια δέν ἀπέκλειε τή δυνατότητα ἐπιβολῆς ριζικῶν αὐταρχικῶν λύσεων. Οἱ προτεινόμενες ὀργανωμένες πολιτικές λύσεις, ὅπως ἔγινε ἀντιληπτό ἀπό τά προηγούμενα, προέβαλλαν τόν καινοτόμο χαρακτήρα τους προπαγανδίζοντας ἕνα νέο ξεκίνημα ἐνάντια στήν «παρηκμασμένη» — ὁ Θεοδοκᾶς π.χ., μιλά γιά σάπια—φιλελεύθερη ρύθμιση: ἡ δημιουργία νέων θεσμῶν, ἀνθρώπων καί ιδεωδῶν ἱκανῶν νά ἀναπληρώσουν τό κενό τῶν συντριμμένων παλαιῶν, δέσποζαν στόν δημόσιο λόγο τῆς ἐποχῆς.³⁵ Ἀφετέρου, αὐτές οἱ νέες λύσεις, ἢ τουλάχιστον ὀρισμένες, μπορούσαν νά συντεθοῦν μέ «παλαιά» ὑλικά: τά ἐθνικιστικά κοινωνικοπολιτικά σχέδια ἀνανέωσης ἐπιχειροῦσαν νά στηριχθοῦν πάνω σέ αὐτά πού ἔβλεπαν ὡς ὑγιῆ στοιχεῖα τοῦ παρελθόντος γιά νά οἰκοδομήσουν τήν οὐτοπία τους· τό ζήτημα ἦταν ὁ ἀδιαπραγμάτευτα μελλοντικός προσανατολισμός τους, γι' αὐτό καί δέν ἀποτελοῦσαν «ἀντιδραστικό μοντερνισμό»,³⁶ ἀλλά «ἀντίδραση ἐρχόμενη ἀπ' τό μέλλον» (futural reactions). Μέ αὐτή τήν ἔννοια, ὁ συνδυασμός νεωτερικότητας-ἀρχετυπικότητας δέν ἀποτελεῖ ἀντινομία, ἀλλά «νόμιμη» σύνθεση στά πλαίσια τοῦ παλιγγενετικοῦ ὁράματος ἀναγέννησης. Γι' αὐτό ἄλλωστε οἱ μοντερνιστικές καλλιτεχνικές/πολιτικές ἀναζητήσεις δέν ἀπέτελεσαν μονοπώλιο τῆς ἀριστερᾶς, ἀλλά συνδέθηκαν μέ ἀντίστοιχες τῆς δεξιᾶς· γι' αὐτό καί ναζισμός/φασισμός κέρδισαν τή συμμαχία πλήθους μοντερνιστῶν καλλιτεχνῶν.³⁷

Οἱ μεσοπολεμικές π.χ. ἰδεολογικές ἀμφιταλαντεύσεις τοῦ Θεοδοκᾶ, οἱ σχετικές μέ ὁράματα ἀναγέννησης, διαθέτουν πολιτικό πρόσημο, ἔστω καί ἂν αὐτό εἶναι μεταβαλλόμενο, ἀναπόσπαστα δεμένο μέ πολιτισμικά αἰτούμενα: μέ ἀφορμή λ.χ. τήν Κρίση τῶν ἀρχῶν τοῦ '30, ὁ Θεοδοκᾶς ἐντόπιζε τό ρίζωμά της στή Μηχανή, παιδί τοῦ ἐπιστημονισμοῦ καί τοῦ οὐμανισμοῦ. Αὐτή, κατά τήν ἀποψή του,

³⁵ P. Wagner, *A Sociology of Modernity*, ὁ.π., σ. 65-66, 73-88· τοῦ ἴδιου «Sociological Reflections: The Technology Question During the First Crisis of Modernity», ὁ.π., σ. 224-252.

³⁶ Γιά τήν ὑποστήριξη αὐτῆς τῆς θέσης, βλ. J. Herf, *Ἀντιδραστικός Μοντερνισμός. Τεχνολογία, Κουλτούρα καί Πολιτική στή Βαϊμάρη καί τό Γ' Ράιχ*, μτφρ. Π. Ματάλας, ἐπιστ. ἐπιμ. Χρ. Χατζηιωσήφ, Πανεπιστημιακές Ἐκδόσεις Κρήτης, Ἡράκλειο 1996.

³⁷ R. Griffin, *Modernism and Fascism*, ὁ.π., σ. 66-72, 177-179. Ἀναλυτική παρουσίαση τῆς σχετικῆς ἐπιχειρηματολογίας στό P. Osborne, *The Politics of Time, Modernity and Avant-Garde*, Verso 1995.

ἔφερε τόν ἀνεξέλεγκτο καπιταλισμό, τό προλεταριάτο καί τήν ταξική πάλη· ἐπίσης, τήν κοινωνική κατάρρευση, ἐπειδή ἀκύρωνε τήν πνευματικότητα «στενεύοντας» τή ζωή καί μεταμορφώνοντας τόν ἄνθρωπο σέ ἔντομο. Ἡ διέξοδος, κατά τόν Θεοτοκά, δέν βρισκόταν οὔτε στόν κομμουνισμό οὔτε στήν ἀπόρριψη τῆς τεχνολογίας, ἀλλά στήν ἀνάγκη ριζικοῦ ἀναπροσανατολισμοῦ τῆς τελευταίας: ὑπαγόμενη στό Πνεῦμα, ἔπρεπε νά γίνει «δοῦλος» τοῦ ἀνθρώπου, νά ὑπαχθεῖ σέ ἕνα ιδεῶδες νέου οὐμανισμοῦ καί σέ μιά πολιτική ρύθμιση μέ ἄξονα τήν ἐθνική ιδέα.³⁸ Στήν ἐναγώνια ἀναζήτηση πολιτικῶν λύσεων ικανῶν νά ἐνσωματώσουν αὐτά τά στοιχεῖα, ὁ Θεοτοκάς διερχόταν ἀπό τήν ὑποστήριξη τῆς δημιουργίας καινούργιων πολιτικῶν μορφωμάτων, τήν ἐξύμνηση τῆς ζωτικότητας τοῦ Μουσσολίνι καί τοῦ ἰταλικοῦ φασισμού,³⁹ τήν ὑπεράσπιση τῆς δημοκρατίας ὡς μικρότερου κακοῦ συγκριτικά μέ τήν ἐπαναστατική βία καί τήν τυραννία, μέχρι νά φτάσει στήν ἐπιθυμητή διέξοδο, τό New Deal τοῦ Ρούζβελτ, τό ὁποῖο ἀνακάλυπτε καθυστερημένα, λίγο πρὶν, λίγο μετά τήν ἐπίβολή τῆς μεταξικής δικτατορίας.⁴⁰ Στό φῶς αὐτῶν τῶν ἀναγκαστικά σύντομων περιγραφῶν ἀποφάνσεις ὅπως ὅτι

ὁ Θεοτοκάς προβάλλει [...] τό αἶτημα τῆς ριζικῆς ἀλλαγῆς, χωρίς νά δεσμεύεται ἀπό κάποια κοινωνική ἢ πολιτική ιδεολογία (σ. 85)

ἢ

ἡ ἀναζήτηση μιᾶς νέας κοινωνικῆς ὀργάνωσης ἀπασχολεῖ πεζογράφους ὅπως ὁ Θεοτοκάς ἢ ὁ Τερζάκης, καί γιά τοῦτο φλερτάρουν μέ τόν σοσιαλισμό ἢ τή σοσιαλδημοκρατία, δίνοντάς τους ἠθικό περιεχόμενο, (σ. 202)

χρειάζεται εἴτε νά ἀπορριφθοῦν (στήν πρώτη περίπτωση) εἴτε νά διευρυνθοῦν (στή δεύτερη).

³⁸ Γ. Θεοτοκάς, «Ἐμπρός στό κοινωνικό πρόβλημα» (1932), στό *Στοχασμοί καί Θέσεις. Πολιτικά Κείμενα 1925-1966*, 2 τόμοι, ἐπιμ. Ν. Κ. Ἀλιβιζάτος, Μ. Τσαπόγας, πρόλογος Ν. Ἀλιβιζάτος, Βιβιοπωλεῖον τῆς «Ἐστίας», Ἀθήνα 1996, τόμ. Α', σ. 170-197.

³⁹ Γ. Θεοτοκάς, «Ἐπάρχει κάτι σάπιο στήν Ἑλλάδα», ὁ.π., σ. 201: «[...] μπορεί νά μή μᾶς ἀρέσουν οἱ μέθοδοι τοῦ Ντοῦτσε, ἀλλά χρωστοῦμε νά ἀναγνωρίσουμε πῶς ὁ ἄνθρωπος αὐτός δημιούργησε, στή συνείδηση τοῦ κόσμου, μιά πολύ διαφορετική ἀντίληψη γιά τή ζωτικότητα καί τίς δυνατότητες τῶν μεσημβρινῶν λαῶν».

⁴⁰ Βλ. ἐνδεικτικά Γ. Θεοτοκάς, «Τά ἰδανικά τῆς νέας γενιᾶς» (1930), ὁ.π., τόμ. Α', σ. 159-164· «Ὁ πρόεδρος» (1934), ὁ.π., σ. 288-296· «Κοινωνικά θέματα» (1936), ὁ.π., σ. 30· «Ὁ Πρόεδρος Ρούζβελτ» (1937), ὁ.π., σ. 320-322.

Ἀπό αὐτή τήν ἀποψη, ὁ ἀναγεννητικός πόθος καί τό μοντερνιστικό παλιγγενετικό ἦθος (τό ὁποῖο, παρεμπιπτόντως, δέν ἔλειπε ἀπό τήν ἀριστερά) τῶν ἐκπροσώπων τῆς γενιάς τοῦ '30 εἶχε σαφές πρόσημο: ἂν οἱ δρόμοι πού θά ὀδηγοῦσαν στό κλείσιμο τῆς φιλελεύθερης νεωτερικότητας ὀρίζονταν εἴτε ἀπό τήν ἰδέα τοῦ ἔθνους —ὡς μορφή ἐπίλυσης τῆς κοινωνικῆς σύγκρουσης, ὅσο καί ὡς τρόπο ἀπόδοσης συλλογικῆς ταυτότητας, θέση στήν ὁποία συνέπιπταν ὄχι δίχως ἐντάσεις φιλελεύθερες καί ἐθνικιστικές ἰδέες— εἴτε ἀπό τήν ἰδέα τῆς κοινωνικῆς τάξης (social class) —ἡ ὁποία εἶχε ἀναπτυχθεῖ παράλληλα μέ τούς ἐργατικούς ἀγῶνες καί ἐπιχειροῦσε νά δώσει ταυτότητα σέ μεγάλα τμήματα τοῦ ἐργατικοῦ πληθυσμοῦ—, τό ζητούμενο γιά ἐκείνους ἦταν ἡ μοντερνιστικῆς ὑφῆς ἐθνική ἀναγέννηση, ἀναμόρφωση καί παλιγγένεση. Τό ἱερό καταφύγιο καί ἡ οὐράνια σκέπη πού θά ἱκανοποιῶσε τή σφοδρή τους ἀνάγκη γιά νέα πίστη περιστρεφόταν γύρω ἀπό τόν ἐθνικό ἄξονα· τό νέο ξεκίνημα πού ὀραματίζονταν καί συγκροτοῦσαν ἀντλοῦσε νομιμοποίηση ἀπό τό ἐδραῖο μεταφυσικό θεμέλιο μιᾶς ἑλληνικῆς ἀρχετυπικότητας ἡ ὁποία μποροῦσε νά ἐπιλύσει τήν κρίση τῆς χρονικότητας, νά ἐπιβεβαιώσῃ τό νόημα τῆς —νεοελληνικῆς— ζωῆς καί νά ἐγγυηθεῖ τή σύνδεσή της μέ τό ἱερό ἐξοῦ καί ἡ στροφή στά σχετικά μεγέθη, ὅπως καί ἡ αἰσθητική —καί ὄχι μόνο— ἀνάδειξή τους: ἡ ἀναζήτηση τῶν καθολικῶν-ἄχρονων μύθων, τῆς πεμπτουσίας τῆς παράδοσης, ἡ ἔμφαση στό τοπίο τοῦ Αἰγαίου, ἡ λυτρωτική νοσταλγία τοῦ χαμένου παραδείσου, ἡ ἐπιστροφή στό χαμένο κέντρο τοῦ θρησκευτικοῦ/μεταφυσικοῦ ἀνθρωπισμοῦ (σ. 321). Αὐτά τά «ὕλικά» καί ἡ καλλιτεχνική/αἰσθητική τους μεταστοιχείωση θά μποροῦσαν νά ἀποτελέσουν τόν πυρήνα μιᾶς μοντέρνας, ὑγιούς καί δυναμικῆς ἐθνικῆς ταυτότητας/κοινότητας, ἡ ὁποία θά μποροῦσε νά συνδιαλεχθεῖ ἰσότιμα καί δίχως συμπλέγματα μέ τή «Δύση» καί τήν «Εὐρώπη», νά ἀποτελέσει ἕναν ἑλληνικό ἑλληνισμό. Καί αὐτό τό αἶτημα σέ πλεῖστες περιπτώσεις προσλάμβανε ρητά πολιτικά περιεχόμενα, τά ὁποῖα, ἰδίως στόν Μεσοπόλεμο, «κοιτοῦσαν» πέραν τοῦ ὀρίζοντα τῆς —σάπιας, σκουριασμένης, θηλυπρεποῦς καί γερασμένης— κοινοβουλευτικῆς ρύθμισης, φλερτάροντας κατά περιόδους μέ τόν φασισμό καί τόν αὐταρχισμό: ὁ νέος οὐμανισμός τοῦ Θεοδοκά, πού θά ἀποτελοῦσε ἐπιστέγασμα τῆς ἀναγκαίας —ἀντικοινοβουλευτικῆς καί κορπορατιστικῆς— πολιτικῆς πρότασής του ἢ ἡ ἑλληνική ἰδέα τοῦ Τσάτσου, ἡ ὁποία θά ἀποτελοῦσε τό μεταφυσικό θεμέλιο μιᾶς Πολι-

τείας-Καλλιεργητῆ πού δέν θά άνεχόταν τήν ύποβάθμιση τοῦ Κράτους σέ «[...] άπλοῦν παραπλήρωμα καί δῆ [...] κατ' άξίαν κατώτερον τῆς ἠθικῆς», άλλά θά έπιδίωκε τήν επέκταση «τῶν κύκλων τῆς ένεργείας της» λειτουργώντας ως παιδαγωγική/πολιτισμική δύναμη,⁴¹ συνιστοῦν τά πλέον εὔγλωττα παραδείγματα· τό «θάμβος τῆς αἰωνίας Ἑλλάδας», τά «μυστικά μηνύματα τῆς έλληνικῆς Φύσης», τά όποια καθόρισαν τή νιότη —καί ὄχι μόνο— τοῦ Ἑλύτη, ἡ διαστολή πού εκείνος πραγματοποιοῦσε ανάμεσα στήν πολιτική ένταξη τῆς Ἑλλάδας στή «Δύση» καί τή διαφορετική από αὐτήν οὐσία της, ὅπως καί ἡ πίστη τοῦ Σεφέρη στήν ὀργανικότητα καί τή δυνατότητα διαρκοῦς μετασχηματισμοῦ τῆς —έλληνικῆς— παράδοσης καί τό πλῆθος τῶν βιολογικῶν/ὀργανικιστικῶν μεταφορῶν τό όποιο ένισχύει τίς σχετικές θέσεις, χρειάζεται νά διαβαστοῦν (καί) ὑπό ένα τέτοιο πρίσμα,⁴² σέ συνδυασμό μέ άνάλογες άποφάνσεις, π.χ. τοῦ Μεταξά.

Μέ άλλα λόγια, ἄν, ὅπως αναφέρει ὁ Δ. Τζ.

[...] μπορεί λοιπόν νά άχθεῖ κανείς στό συμπέρασμα ὅτι ἡ νέα Μεγάλη Ἰδέα τοῦ Θεοτοκά καί τῆς γενιάς του εἶναι ἡ ισότιμη πολιτισμική ανταλλαγή μέ τήν Εὐρώπη, ἡ όποία ὑπερβαίνει πολιτισμικά συμπλέγματα μιμητισμοῦ, κατωτερότητας, περιχαράκωσης ἢ ξενηλασίας. Ὁ νέος στόχος θά πρέπει νά εἶναι ἡ προβολή τοῦ «έλληνικοῦ έλληνισμοῦ» κατά τή φράση τοῦ Σεφέρη, ὥστε νά μπορεί καί νά συνεισφέρει ισότιμα σέ ένα διεθνές πολιτισμικό γίγνεσθαι, (σ. 156-157)

δέν πρέπει νά λησμονοῦμε καί τόν πολιτικό, ὅταν έπιχειρεῖ νά «γειώσει» πολιτικοποιώντας τή σχετική προβληματική· άντιτιθέμενος στίς ὀρθολογιστικές καί ὕλιστικές τάσεις πού εισέδυσαν στήν Ἑλλάδα τόν 19ο αἰώνα διαβρώνοντας ἐκ τῶν ἔσω, κατά τή γνώμη του, τό έθνικό ιδεῶδες καί έπιθυμώντας νά εκπροσωπήσει έναν πλήρη ζωτικότητα έλληνισμό τοῦ 20οῦ αἰώνα, ὁ Ι. Μεταξάς ὑπογράμμιζε τήν άνάγκη

⁴¹ Κ. Τσάτσος, «Ἡ άποστολή τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου ἐν τῷ συγχρόνῳ πολιτισμῷ», Ἀρχεῖον τῆς Φιλοσοφίας καί Θεωρίας τῶν Ἐπιστημῶν, Φιλοσοφική Σχολή Ἀθηνῶν, τόμ. 4, 1933, σ. 387-421. Τό κείμενο άποτελοῦσε έπεξεργασία τοῦ λόγου πού εκφώνησε ὁ Κωνσταντίνος Τσάτσος κατά τήν ανακήρυξή του σέ ὕφηγητῆ τῆς Νομικῆς Σχολῆς.

⁴² Γιά μιά τέτοια άνάγνωση ὄψεων τοῦ μεταπολεμικοῦ στοχασμοῦ τοῦ Γ. Σεφέρη, βλ. Γ. Κόκκινος, «Ἀναζητώντας τούς “άγγέλους τῶν καιρῶν” στίς Μέρες τοῦ Γιώργου Σεφέρη», περ. Τό Δέντρο, τχ. 179-180, άφιέρωμα «Γ. Σεφέρης [1900-1971], Σαράντα χρόνια μετά», Ἰανουάριος-Μάρτιος 2011, σ. 78-96.

ένος καινούργιου ἐθνικοῦ ἰδανικοῦ, μιᾶς νέας Μεγάλης Ἰδέας στήν πνευματική της ἐκδοχή.⁴³ Καί ἄν ὁ Θεοτοκάς, ὅπως καί ἄλλοι, κρατοῦσαν κάποιες —ἀμφισβητήσιμες, πάντως— ἀποστάσεις ἀπό αὐτή τή ρητορική, ἄλλοι ἐμφανίζονταν περισσότερο «τολμηροί» καί κατηγορηματικοί: ὁ Ν. Χατζηκυριάκος-Γκίκας —τόν ὁποῖο ὁ Δ. Τζ. περιλαμβάνει στήν ἐνδιαφέρουσα καί διευρυμένη ἐκδοχή τῆς γενιᾶς τοῦ '30— τόνιζε ἐμφαντικά, ἀναφερόμενος στόν Ι. Μεταξᾶ, τή σύμπτωση πολιτικῆς-πολιτισμικῆς προοπτικῆς:

[...] ἡ παρότρυνσις τοῦ κ. Πρωθυπουργοῦ ὅπως δημιουργήσουμε ἐλληνική τέχνη βρίσκει πολλοὺς ἀπό μᾶς σύμφωνους. Νομίζω ὅτι ὑπάρχει σήμερα μιά τέτοια τάσις καί μιά τέτοια θέλησις πού ἴσως ἄλλοτε νά μὴν ἦταν συνειδητή. Ἡ τάσις αὐτή παίρνει τή μορφή πόθου καί ἐλπίδος. Ἀλλά οἱ πῖο ἀμερόληπτοι καί ὅσοι ἀπό τοὺς καλλιτέχνες σκέπτονται κάπως βαθύτερα, δέν ἀποκρύπτουν τήν τρομακτική δυσκολία πού θά συναντήσῃ ὁ πόθος τους αὐτός μέχρις ὅτου πραγματοποιηθῇ. Διότι χρειάζονται πολλά καί πρῶτα-πρῶτα παραδόσεις πού δέν ὑπάρχουν, πρέπει ἐπομένως νά τίς δημιουργήσουμε. [...] Τό τόσο δύσκολο πρόβλημα τῆς τέχνης στήν Ἑλλάδα γιά τό ὁποῖον τόσα γράφηκαν καί τόσα ἐξακολουθοῦν νά γράφονται καί ἀπό εἰδικούς καί ἀπό ἀνίδεους, ἐτέθη, μιά φορά γιά πάντα, ἐκ μέρους ἑνός ἀνθρώπου πού, ὡς σήμερα, δέν εἶχε τίποτε τό κοινόν μέ τήν τέχνην. Ἀσχολούμενος ὅμως μέ τήν ἀνωτάτην ὅλων τῶν τεχνῶν, τήν τέχνην τοῦ διοικεῖν, ἐκείνην πού οἱ Ἰνδοὶ φιλόσοφοι ἀποκαλοῦν Βασιλικήν Τέχνην, ἐβρῆκε καί τήν ἀρμόζουσαν λύσιν στό πολυπλοκώτατο αὐτό ζήτημα πού ἀπασχολεῖ τίς καθ' ἑαυτό πλαστικές τέχνες.⁴⁴

Παρόλο πού δέν εἶναι δυνατό νά ὑποστηριχθεῖ μέ ἀπόλυτο τρόπο ἡ

⁴³ Ι. Μεταξᾶς, «Ἡ νέα ἐλληνική γενεά δύναται νά ἀναστηλώσῃ τά ἰδεώδη πού συνέτριψεν ἡ θεομηρία τοῦ Βενιζέλου», *Ἡ ἱστορία τοῦ Ἐθνικοῦ Διχασμοῦ κατά τήν ἀρθρογραφία τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου καί τοῦ Ἰωάννου Μεταξᾶ*, Κυρομάνος, Θεσσαλονίκη ²2003, σ. 523-529 (23.1.1935): «Ἄλλο ἰδεῶδες δυνάμενον νά οἰστηλατήσῃ τοὺς Ἕλληνας, νά γεμίσῃ τήν ψυχὴν των, νά δώσῃ σκοπὸν καί νόημα εἰς τήν ζωὴν των καί νά τοὺς συνδέσῃ ὅλους ἀλληλεγγύως πρὸς μεγάλα ἔργα, δέν εἶναι παρά τό ἐθνικὸν ἰδεῶδες. Μὴ ἀπατώμεθα, "ἄνθρωποι" ὑπάρχουν μόνον ζωολογικῶς. Ψυχικῶς ὅμως ὑπάρχουν "Ἕλληνες", ὑπάρχουν "Τούρκοι", ὑπάρχουν "Γάλλοι", "Ἀγγλοί", "Γερμανοί", "Βούλγαροι" κλπ. Ὁ κάθε ἄνθρωπος βλέπει τήν ζωὴν, διανοεῖται καί δρᾷ διά τοῦ πορίσματος τῆς ἐθνικότητός του, τῆς φυλῆς του. Ἡ φυλετικότης εἶναι φυσιολογικὸν φαινόμενον. Πρέπει νά ἐννοήσῃ τοῦτο καλά ἡ ἐλληνική νεότης διά νά εὕρῃ τὸν δρόμον της.»

⁴⁴ Ν. Χατζηκυριάκος-Γκίκας, «Περὶ ἐλληνικῆς τέχνης», περ. *Τό Νέον Κράτος* (Μπενάκειος Βιβλιοθήκη), Δεκέμβριος 1937, τχ. 4, τόμ. 1, σ. 126-132.

έξίσωση του πολιτισμικού οράματος της γενιάς του '30 μέ τον πολιτικό αυταρχισμό στά πλαίσια της οργανωμένης νεωτερικότητας, ή όλη προηγούμενη συζήτηση, δέν μπορεί παρά νά άνοιξει έκ νέου τό ζήτημα του φιλελευθερισμού καί του εύρωπαϊσμού της γενιάς, τά όποια ό Δ. Τζ. τείνει νά τά έκλαμβάνει ως δεδομένα.

Ό φιλελευθερισμός καί ό εύρωπαϊσμός της γενιάς του '30: άδιαπραγμάτευτα έρευνητικά πορίσματα ή άνοικτά έρωτήματα; Μιά (έπ)αναθεώρηση

Τό άνοιγμα του ζητήματος του φιλελευθερισμού καί του εύρωπαϊσμού της γενιάς του '30 τό όποιο προτείνεται έδω ως έρευνητικό πρόβλημα, δέν έχει σκοπό νά άμφισβητήσει αυτά τά στοιχεΐα αντιπαραβάλλοντάς τα μέ άχρονα καί άνιστορικά «άρχέτυπα». Μάλλον, επιχειρεί νά θέσει τό έρώτημα της κατασκευής τους, νά άναδείξει τήν άνάγκη μελέτης καί παρακολούθησης τών πολλαπλών έπιτελέσεων καί υλικών πού τά διαμόρφωσαν καί στή συνέχεια «ξεχάστηκαν» καί αυτό, προφανώς, είναι κάτι τό όποιο δέν άφορā μόνο τούς ίδιους τούς εκπροσώπους της γενιάς, αλλά καί τούς κριτικούς της. Παρά τό γεγονός ότι ή άνάλυση της προηγούμενης ένότητας καθιστά αυτές τίς παρατηρήσεις πλεονασμό, θά ήθελα νά έπιμείνω λίγο περισσότερο στό ζήτημα καί για ένα πρόσθετο λόγο: όπως άνέφερα καί στή δεύτερη ένότητα αυτού του κειμένου, ό Δ. Τζ. συμμερίζεται τήν αυτοεικόνα τών εκπροσώπων της γενιάς σέ ό,τι άφορā τόν φιλελευθερισμό/εύρωπαϊσμό τους, μέ άποτέλεσμα, λόγω καί της συναφούς έμφασης στό πολιτισμικό, νά μή στρέφεται ή έρευνητική όπτική στό ύπόστρωμα αυτών τών κατασκευών.

Νά ξεκινήσω μέ τόν φιλελευθερισμό. Ό Δ. Τζ. τείνει νά συνυφαίνει σέ αυτό τό χαρακτηρισμό τών εκπροσώπων της γενιάς του '30 δύο διαστάσεις, μία πολιτική καί μία τήν όποία θά χαρακτήριζα αξιολογική. Στήν πρώτη περίπτωση, καί όπως έχει ειπωθεί καί προηγουμένως, οί κορυφαίοι εκπρόσωποί της, κυρίως ό Θεοτοκάς καί ό Τερζάκης, ταυτοποιούνται ως πολιτικοί/κοινωνικοί μεταρρυθμιστές: στή δεύτερη περίπτωση, ή έννοια προσλαμβάνει περισσότερο ήθικές διαστάσεις ταυτιζόμενη μέ τήν ύποστήριξη της έλευθερίας (τό δαμόνιο του Θεοτοκά) ένάντια στον δογματισμό, της χαράς της ζωής ένάντια στήν άπογοήτευση καί τόν πεσιμισμό, της ιδέας ένάντια στον υλισμό (σ. 129), της πνευματικής έλευθερίας ένάντια στήν υλιστική ανα-

γκαιότητα (Τσάτσος καί Καραντώνης, σ. 138-139) καί, τέλος, τῆς κατάφασης τῆς ἐλεύθερης ἀτομικότητας καί τῆς σύστασης τῆς κοινωνίας ἀπό «αὐτοδύναμα καί αὐθυπόστατα ἄτομα μέ ἀνεξαρτησία σκέψης καί ἐπιλογῆς» (σ. 117, ἀλλά καί «2ο κεφ.: Ἰδεολογικές ἀντινομίες: ἀτομισμός καί γενιά», σ. 106-142). Ἀντινομίες πού παρατηροῦνται τόσο σέ σχέση μέ τούς προαναφερθέντες δυϊσμούς —ιδίως σέ ὅ,τι ἔχει νά κάνει μέ τόν ἑναρμονισμό ἀτόμου/γενιάς—, ὅσο καί μέ τό συγκερασμό φιλελεύθερων ἰδεολογικῶν ἀντιλήψεων μέ τή θρησκεία, τήν ἰδιαιτερότητα τῆς πολιτισμικῆς παράδοσης, τήν ἄνευ ἀντιφάσεων λαϊκή κοινότητα καί τήν πρόσδεση σέ ρομαντικούς ἢ μποέμ τόπους, ἀποδίδονται εἴτε σέ μιά γενικότερη διάθεση ἐπίτευξης συνθέσεων ἀνάμεσα σέ ἑτερόκλητα στοιχεῖα («5ο κεφ.: Παράδοση, νεοτερικότητα καί ἀρχετυπική ἑλληνικότητα», σ. 321-362), εἴτε σέ κινήσεις οἱ ὁποῖες ἐκκινῶντας ἀπό μιά τέτοια συνθετική ἀφετηρία ὑπαγορεύονται ἀπό τίς συγκυριακές ἀνάγκες πολεμικῆς («4ο κεφ.: Ἡ ἀτελέσφορη νεοτερικότητα: πρωτοπορία καί μυθιστόρημα», σ. 172-233).

Ἰσχυρίζομαι ὅτι στό φῶς τῆς ἀνάλυσης τῆς προηγούμενης ἐνότητας δυϊσμοί ὅπως οἱ παραπάνω, μέ τό πρῶτο σκέλος τους θετικά φορτισμένο καί ἀπευθείας ἀποδόσιμο σέ μιά μόνο παράταξη στούς κόλπους μιᾶς διαμάχης, δέν εἶναι ὑποστηρίξιμοι, ἐκτός καί ἂν ἐπιθυμοῦμε νά παραμείνουμε προσκολλημένοι σέ μιά μεταφυσική ἔννοια φιλελευθερισμοῦ, στήν ὁποία συμφύρονται οἱ πολιτικές τοποθετήσεις μέ τίς ἠθικές ἀξιολογήσεις. Παρά λοιπόν τά ὅσα ἔχουν ἤδη εἰπωθεῖ, καί ἀφήνοντας κατά μέρος τό γνωστό φλέρτ τῶν προπολεμικῶν φιλελεύθερων μέ ἀντιλήψεις κοινωνικοῦ δαρβινισμοῦ, ρατσισμοῦ καί εὐγονικῆς,⁴⁵ θά ἤθελα νά ἐπιμείνω λίγο περισσότερο. Ἡ τάση πρὸς τή σύνθεση ἀποτελεῖ πράγματι μεῖζον στοιχεῖο τοῦ φιλελεύθερου σκέπτεσθαι εἴτε ἐντοπίζεται στήν πεποίθηση τῆς δυνατότητας ἐκλογίκευσης τῶν κοινωνικῶν ἀντιπαραθέσεων⁴⁶ εἴτε σέ μιά εὐρύτερη ἐκλογικευτική βούληση ἡ ὁποία συμπυκνώνεται σέ αὐτό πού ὁ Κονδύλης ἀποκαλεῖ «ἑναρμονιστικό-συνθετικό ἰδεῶδες»⁴⁷ χρειάζεται ὅμως

⁴⁵ Π. Κονδύλης, «Ἡ γερμανική ἰδιαίτερη πορεία καί οἱ γερμανικές προοπτικές», στό *Μελαγχολία καί Πολεμική. Δοκίμια καί μελετήματα*, ἐπιμ. Κ. Κουτσουρέλης, πρόλ. Reinhart Koselleck, Θεμέλιο, Ἀθήνα 2002, σ. 127.

⁴⁶ Κ. Mannheim, *Ἰδεολογία καί Οὐτοπία*, μτφρ. Γ. Ἀνδρουλιδάκης, Γνώση, Ἀθήνα 1997, σ. 149-151, 176-177, 261-272.

⁴⁷ Π. Κονδύλης, *Ἡ παρακμή τοῦ Ἀστικοῦ Πολιτισμοῦ, ἀπό τή μοντέρνα στή*

αυτή νά τοποθετηθεῖ στό εὐρύτερο μοντερνιστικό πλαίσιο, ὅπως σκιαγραφήθηκε προηγούμενα, προκειμένου νά κατανοηθοῦν οἱ ὑβριδισμοί καί οἱ συνδυασμοί της μέ στοιχεῖα θεωρητικά ἀσύμβατα μέ αὐτή. Ἀπό ἐκεῖ καί πέρα, ἡ ἔμφαση στήν ἀτομικότητα καί τήν ἀδέσμευτη ἀνθρώπινη ψυχή—ὅπως καί ἡ ἀναζήτηση τῶν σχέσεων της μέ τήν κοινωνία— δέν θά πρέπει νά ὑπερτιμᾶται καί μάλιστα ὡς οὐσιακό φιλελεύθερο στοιχεῖο, διότι, ἰδίως στό μεσοπολεμικό πλαίσιο καί παρά τήν ἔμφαση στή συλλογικότητα, αὐτό δέν ἀποτελεῖ ἀποκλειστικό προνόμιο τῶν φιλελευθέρων: ἀπό τήν πλευρά τῆς ἀριστερᾶς ἐξάιρεται ὁ νέος σοβιετικός ἄνθρωπος, ἐνῶ σέ αὐτή τήν οἰκειοποίηση ὁ Θεοτοκάς ἀντιπαρέθετε τό δαιμόνιο καί τίς ἐπιρροές ἀπό τόν Δραγοῦμη, ὁ Τερζάκης τόν δυναμισμὸ τῶν νιάτων καί τῆς φυλῆς, ὁ Τσάτσος τήν ἐλεύθερη αὐτενεργό συνείδηση,⁴⁸ ὁ Κανελλόπουλος τή θεώρησή του γιά τήν Ἱστορία ὡς ἀποτέλεσμα πράξεων «μεγάλων προσωπικότητων».⁴⁹ Μιά μικρή παρένθεση σχετική μέ τήν ἐδῶ περί φιλελευθερισμοῦ συζήτηση: εἶναι ἐνδιαφέρον τό γεγονός ὅτι ὁ Θεοτοκάς, ἂν καί σκηνοθέτησε πολλές φορές τή στάση τοῦ ξένου ἔναντι τῶν δογματικῶν τῶν ἄκρων ἀξιῶνοντας τήν ἀποκλειστική ἐκπροσώπηση τοῦ διωκόμενου Πνεύματος,⁵⁰ δέν χρησιμοποίησε ποτέ ὡς ἕνα ἀπό τά πολιτικά παραδείγματα του τόν Ψυχάρη καί τήν ἐνεργό ἐμπλοκή του στήν ὑπόθεση Ντρέυφους στό ὄνομα οἰκουμενικῶν ἰδανικῶν ἀπεναντίας, φαινόταν νά τόν ἐμπνέει πολύ περισσότερο ἡ «ἐγωλατρία» τοῦ Δραγοῦμη, ἡ διοχετευόμενη στό ἔθνος, ἡ ὁποία ἀντλοῦσε εὐθέως ἀπό τόν Μπαρρές (Barres): ἐκεῖνο τόν «ἀντιδιανοούμενο διανοούμενο», ὅπως τόν χαρακτηρίζει ὁ Πέλς, ὁ ὁποῖος ἐπιφύλασσε στούς τασσόμενους ὑπέρ τοῦ Ντρέυφους μετανάστες διανοούμενους, καί στόν Ψυχάρη ἀνάμεσά τους, τόν μειωτικό χαρακτηρισμό τοῦ ξεριζωμένου (*déracinés*).⁵¹

μεταμοντέρνα ἐποχή καί ἀπό τό φιλελευθερισμό στή μαζική δημοκρατία, Θεμέλιο, Ἀθήνα 32000.

⁴⁸ Κ. Τσάτσος, «Ἡ γνωσεολογία τοῦ Kant ὡς εἰσαγωγή στήν ἰδεοκρατία», Ἀρχεῖον τῆς Φιλοσοφίας καί Θεωρίας τῶν Ἐπιστημῶν, Φιλοσοφική Ἀθηνῶν, τόμ. 1, 1934, σ. 49-117.

⁴⁹ Π. Κανελλόπουλος, Ὁ ἄνθρωπος καί αἱ κοινωνικαί ἀντιθέσεις, Κ. Σ. Παπαγιάννης, Ἀθήνα 1934, σ. 51-76, 78-110 (Μπενάκειος Βιβλιοθήκη, Βιβλιοθήκη Ι. Μεταξᾶ).

⁵⁰ Ἐνδεικτικά Γ. Θεοτοκάς, «Ἡ ἀποστολή τοῦ συγγραφέα» (1945), «Τό κατηγορούμενο Πνεῦμα» (1948), Στοχασμοί καί Θέσεις, ὁ.π., τόμ. Α', σ. 454-460 καί 549-554 ἀντίστοιχα.

⁵¹ D. Pels, *The Intellectual as Stranger*, ὁ.π., σ. 76.

Ἐπανερχομαι: ἀκόμη καί ὁ Μεταξᾶς ἐξυμνοῦσε τή θεληματική καί ἐξαιρετική ἀτομικότητα μέ τήν ἰσχυρή βούληση καί πίστη, ἀναφερόμενος χωρίς καί νά τούς κατονομάζει, σέ Στάλιν, Χίτλερ, Μουσσολίνι.⁵² Ἔτσι, ἀντί νά ἐξαίρεται ἡ ἀντίθεση τῆς ἀνιδιοτελοῦς ἐλευθερίας στόν ὅποιο δογματισμό, οἱ παρατηρήσεις τοῦ Μαζάουερ (Mazower) γιά τό πόσο γοητεύθηκαν οἱ Δυτικοευρωπαῖοι φιλελεύθεροι διανοούμενοι ἀπό τήν ἔμφαση πού ἀπέδιδαν φασίστες καί κομμουνιστές στή θέληση καί τή δράση, ἐντός ἐνός πλαισίου ὅπου ἔνωσαν πνιγμένοι ἀπό τή μετριότητα καί τή μοιρολατρία, καί προσέγγιζαν τόν φασισμό/ναζισμό ὡς καινοφανή λύση,⁵³ χρειάζεται νά ληφθοῦν σοβαρά ὑπ' ὄψιν, διότι διανοίγουν διευρυμένες ἐρμηνευτικές δυνατότητες. Περαιτέρω, ἡ διασύνδεση φιλελευθερισμοῦ-ἐθνικισμοῦ δέν ἦταν ἄγνωστη στήν ἱστορική πορεία τοῦ πρώτου, καί τό πλαίσιο τῆς ἐποχῆς, ὅπου μιά ἰσχυρή τάση ἀπόρριψης τοῦ φιλελεύθερου/κοινοβουλευτικοῦ κανόνα ἦταν ἐκδηλη ἀκόμη καί ἀνάμεσα στούς πλέον ἔνθερμους ὑποστηρικτές του, οἱ ὅποιοι ἐπιζητοῦσαν ὀργανωμένες λύσεις μέ ὀρίζοντα τό ἀναγεννημένο ἔθνος καί τόν ἐνιαῖο Λαό, ἐνδυνάμωνε ἀκόμη περισσότερο τή σχετική σύνδεση ὠθώντας τη σέ «συνομιλία» μέ κορπορατιστικές/ὀλοκληρωτικές λύσεις.⁵⁴

Ἄν δέ ὁ μεταπολεμικός κοινωνικός σχηματισμός μπορεῖ νά περιγραφεῖ, ὅπως προτείνει ὁ Πῆτερ Βάγκνερ, μέ ὅρους συμβιβασμοῦ ἀνάμεσα στίς ἀντιμαχόμενες νομιμοποιήσεις τοῦ φιλελευθερισμοῦ, τοῦ κοινωνικοῦ κράτους καί τοῦ πολιτισμικοῦ ἐθνικισμοῦ, μέ ὅλα τά συμπαρομαρτοῦντα αὐτοῦ τοῦ συμβιβασμοῦ (ἀπαγόρευση τῶν κομμουνιστικῶν κομμάτων, ἐπιείκεια σέ δοσίλογους, περιορισμός ἀτομικῶν ἐλευθεριῶν κ.λπ.),⁵⁵ καί ἄν ἀποδεικνύεται ἐρευνητικά γόνιμη ἡ ὑπόθεση τοῦ Καγιαλῆ ὅτι εἶναι στό μεταπολεμικό πλαίσιο, ὅπου κατά βάση συγκροτεῖται ὁ μύθος τῆς γενιάς,⁵⁶ εἶναι ἐνδιαφέρον νά μελετη-

⁵² Ἰωάννου Μεταξᾶ Λόγοι καί Σκέψεις, ὅ.π., τόμ. 2, σ. 207-210 (λόγος πρὸς τοὺς σπουδαστὰς τῆς Παντείου, 29.11.1939).

⁵³ M. Mazower, Σκοτεινὴ Ἥπειρος. Ὁ εὐρωπαϊκὸς εἰκοστὸς αἰώνας, μτφρ. Κ. Κουρεμένος, Ἀλεξάνδρεια, Ἀθήνα 2004, σ. 38, 138, 146 καί διάσπαρτα.

⁵⁴ Ch. Maier, *Recasting Bourgeois Europe. Stabilization in France, Germany, and Italy in the decade after World War I*, ἀνατ. 1988, μέ νέο πρόλογο τοῦ συγγραφέα, Princeton University Press· M. Mazower, Σκοτεινὴ Ἥπειρος, ὅ.π.

⁵⁵ P. Wagner, *Modernity as Experience and Interpretation*, ὅ.π.

⁵⁶ Τ. Καγιαλῆς, «Ἐνα μεταπολεμικὸ φαινόμενο», ὅ.π.

θεϊ σέ ὅλη της τήν —πολιτική— πολυμέρεια ἢ πολιτισμική ἰδεολογία της, τόσο ἀπό τήν ἀποψη τῶν ἐσωτερικῶν συγκρούσεων (λ.χ. τῶν Τσάτσου-Θεοτοκά) ὅσο καί ἀπό αὐτή τῆς ἔκτασής της (π.χ. ἀπό Τσάτσο, Θεοτοκά καί Ἐλύτη ὡς Κ. Πολίτη καί Μ. Θεοδωράκη). Σέ αὐτή τήν προοπτική, πέρα ἀπό τό νά ἐπερωτηθοῦν οἱ ἐπιτελέσεις τοῦ φιλελευθερισμοῦ τῆς γενιᾶς, θά ἦταν ἐνδιαφέρον νά μελετηθεῖ καί ἡ δική της «συνεισφορά» στή διαμόρφωση τοῦ ἐθνολαϊκισμοῦ, ἔστω καί ἂν αὐτή πραγματοποιήθηκε μέ αἰσθητικά ἐκλεπτυσμένο τρόπο.

Νά συνεχίσω σύντομα μέ τόν εὐρωπαϊσμό τῆς γενιᾶς: ἂν ὁ φιλελευθερισμός της συνιστᾷ κατασκευή, ἢ ὁποία σέ μεγάλο βαθμό ἐπιτελέστηκε ἀπό τούς ἴδιους τούς ἐκπροσώπους της, στήν περίπτωση τοῦ εὐρωπαϊσμοῦ μπορεῖ κανεῖς νά ὑποστηρίξει μέ ἀσφάλεια ὅτι οἱ κριτικοί διαδραμάτισαν μείζονα ρόλο· καί θεωρῶ ὅτι ἡ σχετική πραγμάτευση τοῦ Δ. Τζ. ἐντάσσεται στό πλαίσιο αὐτῆς τῆς διατύπωσης. Ὁ Δ. Τζ. ἀποδίδει ἰδιαίτερη ἔμφαση στήν ἐξωστρεφή ματιά τῆς γενιᾶς τοῦ '30, στήν ἀπό μέρους τῆς ἐπιζήτησης ἰσότιμης συνομιλίας μέ τήν «Εὐρώπη», στήν ὑπογράμμιση τῆς ἀνάγκης ἐπικοινωνίας μέ αὐτήν καί ὄχι ἀπομόνωσης καί περιχαράκωσης καί τέλος, στό γεγονός ὅτι οἱ ἐκπρόσωποι τῆς γενιᾶς ἐπέμειναν στήν ἀνάδειξη τοῦ γνήσιου καί αὐθεντικά ἑλληνικοῦ ἐντός τῆς Εὐρώπης, τῆς συνεισφορᾶς τῶν Νεοελλήνων σέ αὐτή εἴτε ἀφορᾷ τή λογική, τό μέτρο, τήν ἁρμονία, τήν πνευματική/ἠθική τάξη καί τόν ἑλληνισμό ὡς ἀρχέτυπο (Θεοτοκάς) εἴτε τό «ξέπλυμα» τοῦ δυτικοῦ βλέμματος μέ κάτι ἀρχαϊκά ζωντανό καί ἀρχετυπικά ἀτόφιο (Σεφέρης)· σέ κάθε περίπτωση, κοινός παρονομαστής τῶν στάσεων ἔναντι τῆς Εὐρώπης, ὑποστηρίζει, ἦταν

ἓνα πολιτισμικό ἰδανικό πού συνοψίζεται στό νά προβάλει ὁ νεοελληνισμός τόν ἑαυτό του, νά κάνει αἰσθητή τήν πολιτισμική του παρουσία στό εὐρωπαϊκό στερέωμα, νά ἐγγράψει τή διαφορά χωρίς ἀνεδαφικές ἐξάρσεις. («5ο κεφ.: Ἡ εὐρωπαϊκή αὐτοπεποίθηση τῆς νέας γενιᾶς», σ. 234-285 καί διάσπαρτα)

Ἐντούτοις, τό ἴδιο τό πλούσιο ὑλικό πού παρέχει ὁ Δ. Τζ. καθιστᾷ δυνατό νά μιλήσουμε ὄχι γιά εὐρωπαϊσμό, ἀλλά γιά εὐρωπαϊσμούς τῆς γενιᾶς τοῦ '30, λαμβάνοντας πάντα ὑπ' ὄψιν μας καί τίς συγκυρίες ἐντός τῶν ὁποίων αὐτοί διατυπώθηκαν. Μία πρόχειρη καί ἀναγκαστικά συνοπτική κατηγοριοποίηση θά περιλάμβανε τήν Εὐρώπη ὡς ὑπόδειγμα φιλελευθερισμοῦ/ἀνθρωπισμοῦ καί σύνθεσης τῶν ἀντιθέσεων, ὅπως τή σκιαγραφεῖ ὁ Θεοτοκάς (σ. 247-248), ὡς ἐνσάρκωση

ἐλληνικῶν κατά βάση ἀξιῶν, τίς ὁποῖες ὁ ἐλληνισμός ξαναβρίσκει στή συναλλαγή καί ἀλληλενέργεια μέ αὐτή, ὅπως τό τοποθετεῖ ὁ Τερζάκης (σ. 256), καί τήν οἰκεία στή μοντερνιστική ρητορική τῆς παρακμῆς/ἀνανέωσης εἰκόνα τῆς γηρασμένης βιολογικά —καί ὀρθολογικῆς— Εὐρώπης, ἡ ὁποία εἴτε ἀντιπαρατίθεται στήν ἀχμαῖα ἐλληνική ἐτερότητα εἴτε προορίζεται νά ἀναζωογονηθεῖ ἀπό τήν ἐλληνική διαφορά πρόκειται γιά εἰκόνα πού φιλοτεχνεῖται κατά βάση ἀπό τόν Ἐλύτη στήν πρώτη περίπτωση καί τόν Σεφέρη στή δεύτερη (σ. 266-270), συμβάλλει ὅμως σέ αὐτή ποικιλοτρόπως καί ὁ Θεοτοκάς, ὅταν ἀντιπαραβάλλει τόν φρέσκο ἐλληνισμό, πού ξανάρχιζε τόν κύκλο του, στούς Εὐρωπαίους πού ἔκλειναν τόν δικό τους, καί βίωναν τήν παρακμή στήν ἄδολη ποίηση, τόν σουρρεαλισμό ἢ τόν φουτουρισμό, στοιχεῖα διόλου ἀπαραίτητα, κατά τήν κρίση του, γιά τήν ἐλληνική ἀνόρθωση.⁵⁷ Ἄν καί τό ζήτημα ἀπαιτεῖ ἀναλυτικότερη πραγμάτευση, ἡ ὁποία φυσικά δέν μπορεῖ νά γίνει ἐδῶ, διότι πρέπει ἰδίως στήν περίπτωση τοῦ Θεοτοκά νά λάβει ὑπ' ὄψιν τόσο τό σύνολο τῶν σχετικῶν του κρίσεων ἀπό τή δεκαετία τοῦ 1930 ὡς αὐτή τοῦ 1960 ὅσο καί ὅτι καθ' ὅλη αὐτή τήν περίοδο τό σημαῖνον *Εὐρώπη* γνωρίζει πλείστους μετασχηματισμούς, θεωρῶ ὅτι ἡ κρίση τοῦ Δ. Τζ. ὅτι ὁ

Θεοτοκάς [...] προβάλλει, ἀπό τό 1929 κιόλας, μιά εἰκόνα τῆς Εὐρώπης παρόμοια μέ αὐτήν πού προβάλλουν σήμερα οἱ τεχνοκράτες καί οἱ θεωρητικοί τῆς Ε.Ε.

ὡς ἐνότητας στή διαφορά (σ. 238-239) καί ὑπερβολική εἶναι καί δέν σχετίζεται μέ ἐπεξεργασίες πού τείνουν πρός μιά ἀσθενή⁵⁸ ἢ ἀναστοχαστική εὐρωπαϊκή ταυτότητα⁵⁹ μέ αὐτή τήν ἔννοια, δέν πιστεύω ὅτι οἱ «εὐρωπαϊκές» διαστάσεις τῆς πολιτισμικῆς ἰδεολογίας τῆς γενιάς τοῦ '30 μποροῦν νά ἀποτελέσουν γόνιμα ἐρεθίσματα προβληματισμοῦ γιά τίς σχέσεις *Ἑλλάδας-Εὐρώπης*, ὅπως δείχνει νά ὑπονοεῖ, ἔστω καί ἐπιφυλακτικά, ὁ Δ. Τζ.

⁵⁷ Γ. Θεοτοκάς, «Ἀπόψεις τοῦ ἐλληνικοῦ προβλήματος» (1939), *Στοχασμοί καί Θέσεις*, ὅ.π., τόμ. Α', σ. 338-341.

⁵⁸ D. Pels, «Populism, National Identity and Europe: Populism and National Identity, the Dutch case», βλ. http://www.gef.eu/fileadmin/userupload/GEF_GA_Pels_Populism_the_Dutch_Case.pdf.

⁵⁹ P. Wagner, *Modernity as Experience and Interpretation*, ὅ.π., σ. 196-214 (κεφ. 10: «Logics of European History»), σ. 215-229 (κεφ. 11: «Regionalizing European Modernity»).

Ἐπίλογος: «Ἑλλάδα»-«Νεωτερικότητα», ἀσύμβατοι κόσμοι;

Κλείνω τήν παρουσίαση αὐτῶν τῶν σκέψεων, παραθέτοντας ἕνα ἀπόσπασμα ἀπό τή μελέτη τοῦ Δ. Τζ., στό ὁποῖο συμπυκνώνεται κατὰ τή γνώμη μου ἡ προβληματική τῆς ἐργασίας σέ σχέση μέ τό πολιτισμικό ὄραμα τῆς γενιάς:

Τή γενιά τοῦ '30 τήν ἀπασχόλησε τό πῶς ἡ Ἑλλάδα θά εἰσέλθει στή νεωτερικότητα ἀξιοποιώντας ἀφενός τά ὑλικά τοῦ παρελθόντος καί ἀφετέρου τά δυναμικά στοιχεῖα τοῦ παρόντος. Δέν τήν ἐνδιέφερε τόσο ἡ διαχείριση τοῦ ἔνδοξου ἑλληνικοῦ παρελθόντος ἢ ἡ ἀπροβληματιστή εἰσαγωγή δυτικῶν νεωτερικῶν τρόπων ὅσο ἡ παραγωγή πολιτισμοῦ πού ὄχι μόνο θά συνδύαζε καί τά δύο, ἀλλά καί θά τά ὑπερέβαινε. Αὐτός ὁ εὐσεβής πόθος ἐκφράστηκε περισσότερο λογοτεχνικά καί καλλιτεχνικά παρά θεωρητικά ἢ φιλοσοφικά, καί θά μπορούσαμε νά ποῦμε ὅτι ἡ γενιά τοῦ '30 ὑπῆρξε μοναδική στήν προσπάθειά της νά μετατρέψει ἕνα λογοτεχνικό ἐγχείρημα σέ πολιτισμικό ὄραμα. (σ. 47-48)

Ἡ φράση πού ἀφορᾷ τήν εἴσοδο τῆς Ἑλλάδας στή νεωτερικότητα εἶναι πού ἐνδιαφέρει ἐδῶ: γιατί ὑποστασιοποιεῖ διαφοροποιώντας τίς δύο ἔννοιες, γιατί νοεῖ τή νεωτερικότητα ὡς «ἐξωτερικότητα» σέ σχέση μέ τήν ἑλληνική περίπτωση, καί γιατί, τέλος, ἀποτελεῖ τή ρίζα ὅλων τῶν σχετικῶν μέ τήν ἑλληνική ταυτότητα προβλημάτων (Ἑλλάδα Ἀνατολή ἢ Δύση, ἑλληνικότητα/παράδοση ἢ ἐκσυγχρονισμός κ.λπ.) τά ὁποῖα σέ κάθε κρίσιμη πολιτική/κοινωνική συγκυρία «μας βασανίζουν μέ μιά ἀδιέξοδη ἐπαναληπτικότητα», ὅπως εὐστοχα σημειώνει ὁ Δ. Δημητρούλης, στόν ὁποῖο ὁ Δ. Τζ. παραπέμπει (σ. 519).

Νομίζω πῶς εἶναι ἐνδιαφέρον στή βάση ὧσων εἰπώθηκαν προηγουμένως νά συσχετίσουμε αὐτή τήν ἄρνηση συμπερίληψης τῆς Ἑλλάδας στή νεωτερικότητα —ὄχι νοούμενη οὐσιακά, ἀλλά μέ τοὺς ὅρους πού περιγράφηκαν στήν εἰσαγωγή τοῦ παρόντος κειμένου— μέ τήν ἰδεολογική ἡγεμονία τοῦ πολιτισμικοῦ ὁράματος τῆς γενιάς τοῦ '30 —ὅπως τήν περιγράφει ὁ Δ. Τζ.: ἡ ἐν λόγῳ ἄρνηση, πού συνεπάγεται κρίσεις περί «καθυστέρησης», «ἀποκλίσεων», «ἀπουσιῶν», «παραλείψεων», «διαστρεβλώσεων» τῆς ἑλληνικῆς περίπτωσης σέ σχέση μέ τό «δυτικό» ὑπόδειγμα,⁶⁰ σέ συνδυασμό μέ μιά αἴσθηση ἀναπαλλοτρίωτης

⁶⁰ Ἐδραιωμένη ἄποψη σέ ὀρισμένες ἱστορικές καί κοινωνιολογικές θεωρήσεις τῆς

έτερότητας, ὕπαρξης στοιχείων αὐθεντικά ἰθαγενῶν καί ἐθνικῶν, τροφοδοτοῦν καί ἐνισχύουν ἕνα νομιμοποιητικό λόγο, αὐτόν τῆς γενιάς τοῦ '30, ὁ ὁποῖος ἐπιθυμεῖ νά προβάλλει καί νά ἐπιβάλλεται ὡς μοντέρνος καί γηγενής, εὐρωπαϊκός καί ἐθνικός, ἀναγεννημένα παραδοσιακός καί μελλοντικά προσανατολισμένος ταυτόχρονα. Ἡ ἄρνηση αὐτή ἐμμένει στά πολιτισμικά μεγέθη τά ὁποῖα ὑπογραμμίζει καί ἀναδεικνύει, τήν ἴδια στιγμή πού ὑποβαθμίζει μέσω ἀπαξίωσης ἢ ἀποσιώπησης κατεξοχῆν νεωτερικές πολιτικές διαδικασίες πού ἐκτυλίχθηκαν στό ἐλληνικό πλαίσιο: τόν προωθημένο κοινοβουλευτισμό τοῦ 19ου αἰώνα, ὁ ὁποῖος εἶχε ἐμπλέξει στό πολιτικό παιχνίδι ὅλα τά στρώματα τροφοδοτώντας ἕνα πρωτοφανές ἐνδιαφέρον γιά τήν πολιτική⁶¹ τήν πολύ πιό ἐπιτυχημένη συγκριτικά μέ τίς ἀνεπτυγμένες χῶρες ἀντιμετώπιση τῆς οἰκονομικῆς Κρίσης τοῦ '30 μέ ἀποτέλεσμα τήν ἐπιβολή μιᾶς πολιτικῆς λύσης ἀντίθετης στίς δυνατότητες πού διάνοιγε αὐτή ἢ ἐπιτυχία⁶² τῆ διάχυση τῆς τεχνολογικῆς καινοτομίας, ἔστω καί ἂν αὐτή δέν παρατηρεῖται κατά βάση στή βιομηχανία, ἀλλά στό πεδίο τῆς ἐκτέλεσης μειζόνων ἔργων πού ἀφοροῦν ποικίλες ὑποδομές, ἀλλά καί τίς ἀντικρουόμενες οἰκιοποιήσεις της πού λειτουργοῦν ὡς δεῖκτες πολιτισμικῶν/πολιτικῶν μετατοπίσεων⁶³ τήν ἀνάδυση, μέσα καί ἀπό τίς διεργασίες τῆς δεκαετίας τοῦ '30,⁶⁴ ἐνός ἀντιστασιακοῦ κινήματος μέ κομμουνιστικά καί πατριωτικά χαρακτηριστικά ἐναντία στή ναζιστική Κατοχή, ἀπό τά πλέον ἀξιωματιζόμενα στήν Εὐρώπη, καί τήν ἔκρηξη ἐνός ἐμφυλίου πολέμου,

ἐλληνικῆς περίπτωσης, ἢ ὁποῖα προσεγγίζεται ὑπό τό πρίσμα τοῦ «προβληματικοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ»: βλ. σχετικά Κ. Chatzis καί G. Mavrogonatos, «From Structure to Agency to Comparative and "Cross-national" History? Some Thoughts Regarding Post-1974 Greek Historiography», περ. *Contemporary European History*, τόμ. 19 (2), 2010, σ. 151-168. Ἐπίσης, σέ φιλοσοφικές θεωρήσεις, ὅπως λ.χ. αὐτή τοῦ Κ. Ἀξελοῦ· γιά σχετική κριτική προσέγγιση, βλ. Γ. Κόκκινος, «Ἀναζητώντας τούς "ἀγγέλους τῶν καιρῶν" στίς Μέρεις τοῦ Γιώργου Σεφέρη», ὅ.π., σ. 88-89.

⁶¹ G. Hering, *Τά Πολιτικά Κόμματα στήν Ἑλλάδα 1821-1936*, 2 τόμοι, μτφρ. Θόδωρος Παρασκευόπουλος, ἐπιστ. ἐπιμ. Ἀγαθοκλῆς Ἀζέλης, Ὀλγα Κατσιαρδῆ-Hering, Μορφωτικό Ἰδρυμα Ἐθνικῆς Τραπεζῆς, Ἀθήνα 2004.

⁶² M. Mazower, *Ἡ Ἑλλάδα καί ἡ οἰκονομική κρίση τοῦ Μεσοπολέμου*, μτφρ. Σπύρος Μαρκέτος, Μορφωτικό Ἰδρυμα Ἐθνικῆς Τραπεζῆς, Ἀθήνα 2002.

⁶³ Γ. Ἀντωνίου, *Οἱ Ἕλληνες μηχανικοί. Θεσμοί καί ἰδέες 1900-1940*, Βιβλιόραμα, Ἀθήνα 2006.

⁶⁴ G. Th. Mavrogordatos, *Stillborn Republic. Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936*, University of California Press, Λονδίνο 1983, σ. 334-349.

ένταγμένου σέ σαφῶς εὐρύτερο —εὐρωπαϊκό καί παγκόσμιο— πλαίσιο ἀπό αὐτό ἐντός τοῦ ὁποίου ἔλαβε χώρα.⁶⁵

Ἄν ἀφενός λοιπόν ἡ «πορεία» τῆς νεωτερικότητας δέν προσδιορίζεται μιά γιά πάντα ἀπό ἐξελίξεις («δυτικές» ἐπιστημονικές, πολιτικές καί οἰκονομικές ἐπαναστάσεις 17ου-19ου αἰώνα) πού ἔλαβαν χώρα σέ συγκεκριμένο πλαίσιο καί ἔκτοτε ἀκολουθοῦν τήν αὐτόνομη δυναμική τους γνωρίζοντας πρόσκαιρες «ἀνασχέσεις» καί «ὀπισθοδρομήσεις» ὀφειλόμενες στήν ἀντίσταση τῶν πολιτισμικῶν πλαισίων, ὅπως τείνουν νά ὑποστηρίζουν φιλελεύθερες/ἐκσυγχρονιστικές θεωρήσεις, καί ἄν, ἀφετέρου, δέν ἀρκεῖ ἡ ἔμφαση στά πολιτισμικά πλαίσια ὡς παράγοντες πού ἐπικαθορίζουν ἀποφασιστικά καί σχεδόν μονοσήμαντα συγκεκριμένες ποικιλίες νεωτερικότητας, ὅπως ὑποστηρίζει, ἀνάμεσα σέ ἄλλες, ἡ πολιτισμική θεώρηση τῶν *multiple modernities*,⁶⁶ ἡ ἔμφαση στίς ἐμπειρίες καί τίς ἐρμηνεῖες κρίσιμων ἱστορικῶν στιγμῶν τῶν κοινωνιῶν εἶναι ἀπαραίτητη: διότι, εἶναι σέ αὐτές ἀκριβῶς τίς στιγμές πού ἐπιχειρεῖται ἡ νεωτερική, δηλαδή ἡ αὐτόνομη καί χωρίς ἀναφορές σέ ἐξωτερικές αὐθεντίες, πραγμάτευση τῶν μειζόνων νεωτερικῶν προβληματικῶν τῆς πολιτικῆς, τῆς οἰκονομίας καί

⁶⁵ Πρόχειρη καί ἀναπόφευκτα ἐλλειμματική ἐπισκόπηση ἔργων πού ἀποφεύγουν τήν οὐσιοκρατική ἀντιπαράθεση ἀνάμεσα σέ δυτική νεωτερικότητα καί ἐλληνική ἰδιαιτερότητα ἀναφερόμενα στίς «ἐλληνικές» ἀπαντήσεις στά ἐρωτήματα πού θέτει ἡ ἐκτύλιξη νεωτερικῶν διαδικασιῶν στόν Μεσοπόλεμο καί ὄχι μόνο: Γ. Ἀντωνίου, *Οἱ Ἕλληνες μηχανικοί. Θεσμοί καί ἰδέες 1900-1940* G. Hering, *Τά Πολιτικά Κόμματα στήν Ἑλλάδα 1821-1936*· Α. Λιάκος, *Ἔργασία καί Πολιτική στήν Ἑλλάδα τοῦ Μεσοπολέμου. Τό Διεθνές Γραφεῖο Ἔργασίας καί ἡ ἀνάδυση τῶν κοινωνικῶν θεσμῶν*, Ἰδρυμα Παιδείας καί Ἐρευνας τῆς ΕΤΕ, Ἀθήνα 1993· Μ. Mazower, *Ἡ Ἑλλάδα καί ἡ οἰκονομική κρίση τοῦ Μεσοπολέμου*· G. Mavrogordatos, *Stillborn Republic*· Δ. Τζιόβας, *Οἱ μεταμορφώσεις τοῦ ἐθνισμοῦ καί τό ἰδεολόγημα τῆς Ἑλληνικότητας στό Μεσοπόλεμο*, Ὀδυσσεύς, Ἀθήνα 1989· Γ. Κόκκινος, *Ἡ φασίζουσα ἰδεολογία στήν Ἑλλάδα. Ἡ περίπτωση τοῦ περιοδικοῦ «Νέον Κράτος» (1937-1941)*, Παπαζήσης, Ἀθήνα 1989· Α. Φραγκιάδης, *Ἑλληνική Οἰκονομία: 19ος-20ός αἰώνας*, Νεφέλη, Ἀθήνα 2007. Ἀναφορές καί σέ ἄλλα ἀνάλογα ἔργα, κριτική τῆς ἐν λόγῳ οὐσιοκρατικῆς ἀντιπαράθεσης καί περιεκτικά κριτικά καί μεθοδολογικά σχόλια στό K. Chatzis, G. Mavrogordatos, «From Structure to Agency to Comparative and "Cross-national" History? Some Thoughts Regarding Post-1974 Greek Historiography», ὁ.π. Ἐκλαϊκευμένη ὑπεράσπιση τῶν νεωτερικῶν χαρακτηριστικῶν τῆς ἐλληνικῆς περίπτωσης στό ἄρθρο πολεμικῆς τοῦ Μ. Mazower «Ἡ Ἑλλάδα, τό λίκνο τῆς δημοκρατίας, κλονίζει τόν πλανήτη», διαθέσιμο στό <http://www.tovima.gr/opinions/article/?aid=408843>.

⁶⁶ S. N. Eisenstadt, «Multiple Modernities», περ. *Daedalus*, τόμ. 129, τχ. 30, 2000, σ. 1-27.

τῆς γνώσης/ἐπιστημολογίας.⁶⁷ Εἶναι στό εὐρύ πλαίσιο ἐμπειριῶν τέτοιων κρίσιμων στιγμῶν —καί εἶναι πολλές στόν 20ό αἰώνα— πού χρειάζεται νά τοποθετηθοῦν οἱ ἐρμηνεῖες πού προσφέρει ἡ γενιά τοῦ '30 μέσω τῆς πολιτισμικῆς ἰδεολογίας τήν ὁποία ἀρθρώνει· ἀπό αὐτή τήν ἄποψη, τόσο ἡ ἀπόπειρα προσέγγισης αὐτοῦ τοῦ ὄραματος, ὅσο καί ἡ διαφυγή ἀπό τήν ἀδιέξοδη —καί καταθλιπτική— ἐπαναληπτικότητα τῶν πολιτισμικῶν διλημμάτων πού ἀπορρέουν ἀπό τήν ἡγεμονία του, ἔγκειται στό πέρασμα ἀπό τό πολιτισμικό στό πολιτικό, δηλαδή σέ μιά περαιτέρω διεύρυνση τῆς ὀπτικῆς. Μιά τέτοια διεύρυνση μπορεῖ νά ἀσχοληθεῖ καταστατικά μέ τό ἐρώτημα πῶς νά ὑπάρξει συλλογική αὐτονομία μέ ἄξονα ἕνα κοινό νόημα, χωρίς αὐτό νά συνεπιφέρει καί τήν ἐπιβολή μιᾶς πολιτικῆς ρύθμισης πού νά παραβιάζει βάνουσα τίς πολιτικές ἐλευθερίες· καί νά προχωρήσει ἐρωτώντας κατά πόσο τό κοινό νόημα πού ἀποπειράθηκε νά εἰσαγάγει μέ τό πολιτισμικό της ὄραμα ἡ γενιά τοῦ '30 συνιστᾷ ἐπιθυμητή πηγὴ γιά μιά τέτοια προσδοκώμενη ρύθμιση.

---

⁶⁷ P. Wagner, *Modernity as Experience and Interpretation*, ὁ.π., σ. 1-17 (κεφ. 1: Ways of Understanding Modernity).